

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 84 (16857)

2004 чылдың
июнь 8,
вторник

Номерни парлагжае
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 19.00.
Садар өртээ 3 рубль.

МОСКВАЖЕ АЪТТАНЫПКАН

Дүүн, июнь 7-де, ТР-нин Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак албан чорун кылып, Москваже ужулган.

Премьерниң командировказының бир кол сорулгазы болза июнь 9-та Бүгү-россияның Делгелге төвүнге болур «Россияның девискээрлери» деп чыл санында эртер делгелге-ярмаркага Тыва Республиканың юбилей таныштырылгасы болур. Чазак Даргазының бирги оралакчызы Александр Брокерт баштаан Инновация, инвестиция политиказының болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар яамызының—байырлал хемчеглериниң орга-

низакчыларының демдеглээнин езугаар алырга, таныштырылганың кол сорулгазы болза Тываның культуразы, төөгүзү болгаш чүнүң-даа мурнунда экономиказы-биле таныштырары болур. Республиканың эң дээрэ бүдүрүлгелери: Кызылдың даараньылга фабриказы, «Саян-Алко» ААН, ателье «Довурзак» хууда бүдүрүлгө, «Тыва ТЭК» КХН, «БКН-ниң Кызылда» ОБ» КХН, «Крис-Имидж» КХН киржир. Таныштырылга үезинде «Тыва Республиканың инвестиция деңзигүүрү» деп семинар, «Ураанхай» мюзикхоллдуң концерт көргүзүлгелери база болур.

РЕСПУБЛИКАДА ТАРЫЛГА ДООЗУЛГАН

Бо хүннерде республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери, араттар болгаш чурттакчы чон часкы хову ажылдарының чымштыг бачым ижинден адырлыш, тараа культураларының тарылгазын дооскан. Күзүн демдеглеп эрттирер юбилейлиг байырлалдарывысты чедишкениниг уткуур дээш, хүннээрктиг Тыва чуртувустун ажыл-ишчи чонунун салган кол сорулгаларының бирээзи көрдүнгөн хуусаазында чедип алдынган.

Бо хүннерде ниитизи-биле 22950 гектар шөлдүн тараазы тарыттынган азы планын 96 хуузу күүсеттинген. Ылангызы Бии-Хем кожууннун ажыл-агыйлары 2744 гектарга тараа тарыыр тургаш, херек кырында 3110 гектарга азы планын 113 хууга, Таңды кожуун 3368 ганы тарыыр деп планнааш, херек кырында тараа культураларын 4630 гада тарып, планын 137 хууга ажыр күүсеткен. Чөөн-Хемчик кожууннун көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери 2216 гада, Сүт-Хөл кожууннун араттары 612 гада, Барыын-Хемчик кожууннун чурттакчы чону тарааны 555 гада тараан. Ниитизи-биле республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери тараа культураларын 17297 гада, араттар 3129 гада база республиканың чурттакчы чону 2524 гектар черде тараазын тарып дооскан. Бо чылгы тарылганың база бир онзагай талазы — ажыл-агыйлар тарылганы чүгле сугаттыг черлерге колдады тарааны болур.

Ийги хлевивис джиривис картофельди республикага 3943 гектарга тарыыр тургаш, херек кырында 5 га ажыр азы 3948 га черде тараан. Ынчалзажок витаминниг чемнеривис болур ногаалардан бо хүннерде капустаң болгаш помидорнун

рассадазын үндүр олуртур ажылдар ам-даа чер-черлерде уламчылап турар. Кандыг-даа аш-чем белеткелениң дээжин чурттакчы чоннун киржилгезин барымдаалап тургузарывыс таварылга эвес болгай. Бо чылын Тываның чону 3740,5 га черде картофельди тараан дээрге-ле, юбилейлиг чылда өреге бүрүзү бодун боду хандыртынар сорулга-биле бажың-балгадынга аштыг-чемниг бооп, база Тыва Чазактың Көдээ ажыл-агый яамызының үрезин айтыры-биле чылдың-на көргүзүп турар улуг дузаламчызын тооп көрүп, кижги бүрүзү бодунга чоок хүлээп ап турары деп билзе чогуур.

Бо чылын картофельди Улуг-Хем кожууннун ажыл-агыйлары 467 гада, каа-хемчилер — 374, Кызыл кожуун 483, бай-тайга-жылар 286 гада дээш, ескелер-даа тус-тузунда болур-чогууру-биле тараан. Чаңгыс сөс-биле дазылында чемиштиг үнүштерден картофель олуртурунун күсселдези 100 хууга бүзүрелди-биле боттанган. 2004 чылдың часкы тарылга кампаниязын бо чылын республиканың тараа-жылары, механизаторлары кажангызындан-даа артык үезинде доосканын демдеглес аргажок. Чимисмаа МОНГУШ.

Ыраккы Мөңгүн-Тайгада

БОТТУҢ МАЛЫ БАЗА ӨЗҮП ТУРАР

Мөген-Бүрен улуг чоруп ора, Кара-Белдирниң Алдыы-Кыштагга турган хоочун сарлык кадарчызы Александр Салчакович Шьыраптың аалынга халдып келиривиске, чүгле

орну арткан, көжүп чоруй барган болду. Тоолайты иштинин Дүвүрөңниг-Ойга кээри-виске, дүүн чаа көжүп келген аал бо-дур.

Александр биле Ульяна Шьыраптар мал ажыл-агыйында чээрби ажыг чыл ажылдап чоруур улус болду. Чоокку чылдарда төрүүр сарлык малдап турар. Коданында 120 сарлыктыг. Оларның 50-60 хирези төрүүр. 3 ай төнчүзүнде бызаалап эгелей берген. Бо хүнде 20 ажыг бызаа камгалап алдынган, 6 ай төнчүзүнде доосту бээр. Сарлыктарның күш-шыдалы кандыгыл дээрзин малчындан сонуургап айтырдывыс.

—Соок болгаш узун час болду. Мал шала чудапкан.Буга арган. Кыш-чай чок кажаалап кээрге, ыңдыг болбас аргажок. Сарлык мал дээрге тайгага хостуг ойттап чоруур ужурулуг, бо шагда

оор-сук хоржок болган чүве-дир, ыңчангаш оларны кажаалаар апарган. Шагга болза бугалар кончуг шырак болур чүве, ам ыңдыг бугалар кайда боор—деп, малчын тайылбырлады.

Александр Салчакович алды ажы-төлдүг кижги болду. Бичии оглу Артыш шеригден чаа халажып келген. Ынчангаш ада-иези амырап орап, дуза-ла херек болгай. Кыргызданың чай чок чымштыг ижи эгелээр, сигенээр дээш, ажыл-ла эмгежок.

Улуг уруу Маруся биле күдээзи Сергек-оол Чамзылар — малчын аныяк өг-бүлө, ада-иезинин чанында мал карактажып чоруурлар. Бо чылын олар төрүүр хой хүлээнип алган. Чаш

мал камгалалы эки болган, чүстен чүстү алган аныяктардыр. Боттары ийи ажы-төлдүг. Арга-дуржулгалыг улуг улустарының ачызында улуг бергерлерге-даа таварышпайн турарлар. Оор-сукка алыспас-ла болза, мал-маган-биле халбактанчып чоруур кижги амыдыралын черле салбас-тыр дээрзин аныяктар чугаалаар чорду. Малдың чаш төлүн эки камгалап ап-ла турар болза, боттуң-даа малы өзүп-ле орап. Акшашалыңны база берип турар. Ооң мурнундагы ышкаш берге үелер эрткенинге малчыннар өөрүп ораптар.

Светлана БАЛЧЫР.

«Мөген-Бүрен» унитарлыг бүдүрүлгениң аныяк хойжулары Маруся Александровна, Сергек-оол Деспиевич Чамзылар хоюн четчелеп турлар.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

2004 чылдың ийги чартымында өг-бүлө бүрүзү «Шын» солунга чагыдылгалыг болзун!

Ийги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

**КОЖУУННАРГА ЧАГЫДАР
ӨРТЕКТЕР**

Хууда чагыдыкчыларга:
6 айда — 282 рубль;
ооң иштинде редакцияга—
120 рубль,
почта чедирилгези—162 рубль.
3 айда — 141 рубль;

пенсионерлерге почта чедирилгези

25 хуу чиигелделиг
6 айда — 242 рубль;
3 айда — 121 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:

6 айда — 333 рубль;
ооң иштинде редакцияга—150 рубль;

почта чедирилгези—183 рубль.

**КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ
ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА:**

6 айда— 258 рубль;
ооң иштинде редакцияга —120 рубль;
почта чедирилгези—138 рубль.

пенсионерлерге почта чедирилгези

25 хуу чиигелделиг.

6 айда — 224 рубль;
3 айда — 112 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:

6 айда — 288 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

2004 чылдың май 30-де эрткен Тыва Республиканың Улуг Хуралының бирги чыыжының Хоойлужудулга палатазының болгаш Төлээлекчилер палатазының депутаттарының катап соңгулдаларының ниити түннелдеринин дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2004 чылдың июнь 4 № 56 203-4 Кызыл хоорай

“Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунун 72 чүүлүнге, “Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунун 72 чүүлүнүн 1 пунктунунга дүүштүр база Тыва Республиканың Улуг Хуралының палатазының депутаттарының катап соңгулдаларының талазы-биле девискээр соңгулда комиссияларының бадылаашкынар түннелдеринин дугайында протоколдарының бирги экземплярна үндөзүлээш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктадыры болза:

1. Тожунун чаңгыс мандаттыг №27 соңгулда округунун талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының катап соңгулдаларын болган болгаш күштүг деп санаар.

2. Первомайскин чаңгыс мандаттыг №6 соңгулда округунун талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының катап соңгулдаларын

болган болгаш күштүг деп санаар.

3. Соңгулдаларга соңгукчуларның 43 хуудан эвээш кезин киришкен, чаңгыс мандаттыг дараазында соңгулда округтарының талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының катап соңгулдаларын болбаан деп санаар:

Каа-Хемниц (Төп №77 (37,25 хуу);
Большичный №90 (20,14 хуу);
Центральный № 92 (17, 55 хуу).

4. Тожунун №27 соңгулда округунун талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутатадына соңгукчуларның 63,73 хуу бадылаашкынарын алган **Михаил Ким-оолович Кууларны** соңгуктан деп санаар.

5. Первомайскин чаңгыс мандаттыг №6 соңгулда округунун талазы-биле соңгукчуларның 67,54 хуу бадылаашкынарын алган **Мухаммат Сагитович Нургулиевти** Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутатадына соңгуктан деп санаар.

6. Бо доктаалды республиканың “Шын”, “Тувинская правда” солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы **Ш.Ч.МОНГУШ**,
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары **Л.Ы.КАРА-САЛ**.

Камгалалын ИХЯ хандыраар

Тывада июнь 1-ден чарлаттынган наркотиктерге удур кампания үезинде черлик конопля узуткаар бригадалар тургустунуп эгелээн.

Конопляга удур демиселге моон мурнунда республиканың ведомстволарының акша-хөреңгизи болгаш күштерин мөөңнеп турган болза, ам кол чөлөңгүш – тус чер башкарылгаларының курлавырлары болур. Конопляны узуткаарын организаастаар талазы-биле Чазактын тургусканы штаб кожуун болгаш суур чагыргаларына боттун бюджетинден шупту ажылдарны, техниканы хандыраар ачтаны аңгылаарын болгаш тус черниң турттакчыларындан, ылангыя ажыл чоктарның санындан бригадаларны тургузарын дааскан.

Штабтын удуртукчузу Валерий Тарыма июнь 3-те болуп эрткен республиканың селекторлуг хуралына бүгү-ле планнаттынган хемчеглерге шаптыктаан буруулуг кижилер Административтиг корум-чурум үрээшкннеринин дүрүмүн езугаар акшага торгадыр дээрзин сагындырган.

Штабтын конопля узуткаар талазы-биле бригада бүрүзүнге милицияның ажылдакчыларындан тургустунган боочепсектиг камгалалды быжыглаар кылдыр шийтпирлээни солун болган. Эрткен чылдарның арга-дуржулгазы мындагы янылдыг ажылдар айыыл чок эвес дээрзин бадыткап турар. Республиканың көдээ ажыл-агый сайыдының оралакчызы Алексей Оюнун сестери-биле алырга, Тывада эң-не коноплялыг деп санатгынып турар кожууннарын бирээзи Улуг-Хемге “кара-таакпы” чашпанын чардырып, кезип турган механизаторларны коргудуп, техниканы сандан үндүрүп турган таварылгалар тургулаан бооп турар. Ынчангаш бир-ийи шагдааны кожуп каары база черле артык эвес – конопля узуткаар бригадалар боттары база ону чыйы бербес кылдыр.

Юрий ТАС-ООЛ.

БАРААНЫН ХАВЫРГАН

Сөөлгү үеде декларацияже кири бижитинмээн бараан эрттирилгези каайлы кызыггаарында болуп турар чурум үрээшкннеринин бир онзагай хевирин болуп артпышаан. Мурнунда чылдарда аш-чем продуктуларына болгаш хереглел барааннарына хоойлу-дүрүм үрээшкннери таваржып турган болза, амгы

Чоокта чаа Тываның “Хандагайты” эрттирилге пунктунга Моолдун Боршоо суурже бар чораан моол хамаатының «УАЗ-469» маркалыг машиназына каайлы хыналдазын чорутканының түннелинде, машинаның пассажирлер олурар сонгу олудунун адаандан 72 кг алюминий демир удазын тывылган. Ону каайлының кол күрүнө инспектору К.Х. Сат “Хандагайты” хыналда пунктузунда керээ езугаар шериг хүлээлгезин эрттирип турар Ч.А. Дагбаштын киржилгези-биле чоруткан. Тываның каайлы ажылдакчыларының болган херекке

хамаарыштыр чоруткан административтиг истелгезинден илерээни болза, Моолдун хамаатызы И.Цэнгэлмаа ол демир удазыннарны Хандагайты суурдан ат-сывын илередип албааны билдинмес кижиден 4000 рубль-биле садып алгаш, Ховд аймакка садар сорулга-биле аппарат чыткан. Садып алган бараанына чогуур документилер кылдырып албайн, кажар сайгарлыкчы Тываның каайлы кызыгаарын кандыг-бир арга-биле эрте бээрин оралдашкаш, туттурган.

Тыва Республиканың Өвүр кожуунда федералдыг судья бо херектиг материалдарын база

өөренип көргөн. Түннелинде Моолдун хамаатызы И.Цэнгэлмааның кылган үүлгедин буруулуг деп санааш, ооң бараанын хавыргаш, ону РФ-тин КоАП-тын 16.2 чүүлүнүн 1 кезээнде көрдүнгенинге дүүштүр административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннинге хамаарыштырып, 1440 рубльге торгаан. Хавыртылган бүдүн кулак алюминий демир удазын Тываның каайлы черинге сайгартынган, а ооң акша торгаалын федералдыг бюджетче шилчиткен.

Наталья МОНГУШ,
Тыва каайлының парлалга секретары.

СПОРТ

Тиилелгелиг чанып келген

Майның сөөлгү хүннеринде Даг-Алтай хоорайның кубогу дээш кик-боксингиге делегей чергелиг маргылдаа болуп эрткен. Аңаа Казахстан, Кыргызстандан база Якут-Саха, Тыва республикалардан, Иркутск, Новосибирск, Кемерово областардан, Новокузнецк, Белокуриха хоорайлардан шупту 165 спортчу киришкен.

Тываның адын камгалаары-биле 8 кижини составтыг чыынды командазындан 5 кижини кымгадаа аштырбайн, чемпионнун бедигээштеринче үнген. Кымнарыл ол?

Кызылдан алдыгы классчы Буян Давьян (33 кг), Хандагайтыдан Айдыс Салчак (45 кг) база Сергей Петросян (48 кг), Кызылдан Чаян Хаттыг-оол (51 кг), ТКУ-нун студентизи Чингис Салчак (54 кг) боттарының удурланык-

чыларын чараш арга, шыраак белеткел болгаш туруштуг мезүшынаны-биле ажып, бирги черлерни ээлээш, көрүкчүлерниң сонуургалын чаалап алганнар. Хандагайтыдан Аяс Ховалыг бодунун деңзизинге ийги черге төлөптиг болган. Кыс кик-боксер Айзана Базыр-оол (Хандагайты) 50 кил деңзиги спортчуларның аразындан ийги черге үнген. “Маргылдааның тулган кик-боксери” деп тускай шаңналды

Чингис Салчак чаалап алган.

Спортчуларның орук-суурга чарыгдалдарын дуглажырынга Улуг Хуралдың депутатады Борис Билчин-оол көргүскөн болза, Кызыл хоорайда сайгарлыкчы Виктор Шулуу-Маадыр бодунун хөлгези-биле аргыштырылганы организаастаан. Спортчуларга болгаш тренер башкы Сергей Кууларга материалдыг болгаш моральдыг деткимчени кылган Хандагайты ортумак школазының 1986 чылдагы доозучуларына ада-иелерниң мурнундан дыңнадып, четтиргенивисти илереттис.

Айлаң МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

Алызындан хандыкшылдыг

Сергей Савелиевич Ховалыгның спортка сонуургалы кажан ол Кара-Чыраа ортумак школазынга өөренип турдала, илереп келген. Сергей школа соонда Омскин күш-культура академиязын чедишкннин дооскаш, өөренип алган билиг-мергежлин төрөөн школазының өөреникчи оолдар, кыстарына дамчыдып берип, күш-ажылчы базымын эгелээн.

Сергейниң ачазы Савелий Очур-оолович кожууннун аш спортунун федерациязын каш чыл улаштыр удуртуп, аш спортун хөгжүдүп, сайзырадырынга улуг салдарны чедирип келген. Ынчангаш Сүт-Хөлге чүгүрүк, челер, чыраалаар, саяктаар чүгүлүг күш дег аштар өзүп көвүдээ-

ни билдингир.

Алызындан спортка хандыкшылдыг Сергей Савелиевич кожууннун ниити билиг болгаш профессионал өөредилге килдизиниң Суг-Аксында уругларның спорт школазының директорунга ажылдааш, ол школаның спортчу базымын быжыглап хөгжүдеринге бодунун эвээш эвес үлүг-хуузун кириген. Сергей — Россияның спорт мастери, ооң үрө-түннелдиг ажылының херечизи хей-хөй медальдар, хүндүлел бижиктер, дипломнар. А эң кол чүүл — ооң өөреникчилери. Красноярск, Тула, Новосибирск, Бийск, Абакан, Москва хоорайларга, Алтай крайга самбо, хостуг хүреш, дзюдо маргылдаларына Сергей Савелиевичи-

ниң өөреникчилери доктаамал киржип, чедишкннерлиг болуп турган.

Сөөлгү үеде Сергей Ховалыг школаның тренер башкызына ажылдап келген. Элээн каш чылдарның дургузунда ол бодунун байлак арга-дуржулгазын анык башкылар Артем Монгуш, Валерий Ондар, Чечен-оол Куулар, Мартис, Шолбан, Аңгы Монгуштарга дамчыдып берип, кады ажылдап чоруур.

Дөргөн харже чоокшулап, төре херээн шиңгээткелек Сергей Савелиевич ам-даа хей-хөй аныктарның спортчу коппа оруун углап-баштаарына күжүн, билиин харам чокка өргүп чруур.

Бораш ОНДАР.

Сут-Хөл кожуун.

Шаңналдарны тывыскан

Июнь 1-де республиканың өөреникчилеринин техниктиг чогадылга төвү, Эге профессионал өөредилге департаментизи өөреникчилерниң кылганы чонун хереглел барааннарын садып делгээн республиканың 14-кү делгелге-ярмарказын эрттирген болгай. Аңаа ниитизи-биле 65 өөредилге черлери киришкен. Делгелгеге көргүскөн муң ажыг экспонаттарның, киржикчи бүрүзүнүн кылган чүүлдери онзагай болганындан, жюри кежигүннеринге түннел үндүрери дыка нарын, берге болган.

“Судомоделирование” деп номинацияга бирги черни Кызыл хоорайның №14 школазының 8-ки классчызы Роман Семенов алган, ийги черни Ак-Довурак хоорайда “Чодураа” деп өөредилге-бүдүрүлгө төвүндө 6-гы классчы Артыш Монгуш, үшкүзүн Бай-Хаактын анык техниктер станциязындан Ролан Ондар алганнар. “Авиамоделирование” деп номинацияга бирги черни Кызыл хоорайда

“Поиск” деп клубтан Виктор Тараканов, ийги черге Бай-Хаактын анык техниктер станциязындан Андрей Щербинин төлөптиг болган. Ыштан чазаан чүүлдерге Кызылдың №5 школа-гимназиязының өөреникчизи Эртине Даржаа, Элегес-Аксы коррекциялыг школа-интернаттын сургуулу Дима Кузнецов, Кызылда №10 школаның өөреникчизи Мерген Кыргыс, Бай-Хаактан Сергек Оюн, Межегейниң школа-комплексинден Александр Кобелев болгаш өскелер-даа шаңналдыг черлерин алганнар. Чонар-даштан чазаан чүүлдер дээш бирги черни Барыин-Хемчик кожууннун Шекпээр суурдан Сылдыс Саая, ийги, үшкү черлерни — Кызыл-Мажалыктын №2 школазындан Айдын Саая, Ак-Довурактын өөреникчилер бажындан Сергек Сарыглар алганнар. Ниитизи-биле 15 номинацияга 200 ажыг өөреникчилерни, башкыларны шаңнаан.

Алдынай СААЯ.

Кожаларның маргыжы бе азы политика бе?

“Риск информ” солуннун № 22 (2004 чылдың июнь 2-8) үндүрүлгезинде “Репрессияның эгези бе?” деп рубриканың адаанга “Хостуг Тыва” улусчу фронтунун активчизи чораан И.И. Бадраны каржызы-биле эттээнинге хамаарыштыр медээ үнген.

Ук материалдың автору ол болушкуну Тыва Республиканың Чазак Даргазының 90 чылдарның эгезинде ажыл-чорудулгазына хамаарыштыр “политиктиг сойгалаашкын” кылган кижини политиктиг сорулга-биле күчүлээни кылдыр тайылбырлап турар.

Корум-чурум камгалаар органнарның медээзи-биле алырга, май 26-ның эртенинде республиканың төп эмнелгезинин улус хүлээп алып черинче И.И. Бадра деп хамааты бажының мээзи чиик чадада шимчээшкннин, бажында кестиге берген бальгыгы кирген. Кемдээн кижиле кылган сайгарылга үезин-

де, ол ооң мурнунда дүне кожазы херээжен кижиниң бажыңына ооң назы четпес уруун куду көрүп, кыжанып турган бооп турар. Май 26-ның эртен 4 шак үезинде кожазы төрелдери-биле кады И.И. Бадраның бажыңына келген соонда, аңаа удаваанда чогуш эгелээн, түннелинде И.И. Бадраның кадыкшылынга аар эвес хора чедиртинген. Кадыкшылының экижи бергени-биле, июнь 1-де ону эмнелгеден үндүр бижипкен. Кем-херек үүлгедишкени кандыг-даа политиктиг сорулга чок, ег-бүле аразына маргылдааның түннелинде болган деп, истелге органнары санап турар.

Саяна МОНГУШ.

Хүндүлүг өөрүм, өңүктөрүм!

Социал ажылдакчының хүнү-биле холбаштыр профессионал байырларыңар-биле Силерге, социал адырның бүгү ажылдакчыларыңа, сагыш-сеткилим ханызыңдан изиг байырымны чедирдим.

Социал ажылдакчы — харысалгалыг болгаш принципалдыг кижилериниң, хамааты бедик туруштуг болгаш албан-хүлээлгезинге шынчы, херек апарган кижилерге дуза чедиреринге кандыг-даа үеде белең кижилериниң мергежили болгай.

Ындыгларга бөдүүн кижилерниң салым-чолунуң айтырыгы болгаш чок.

Хүннүң-не чүс-чүс кижилер социал камгалап албан черлеринге кээп, боттарының айтырыгы болгаш сагыш чо-ваашкынын аарышкы болгаш кударал-биле илередип, социал ажылдакчыларның дуза-зын болгаш билишкенин дилээр, а социал ажылдакчылар оларга эптиг-эвилең, сагыш-човангыр чоруун, кичээнгейин сөңнээр.

Силерниң күш-ажылыңарны, ниитилеп мурнунга харысалгаларны бедик-биле үнелвишаан,

Силерниң дүшкүүрлүг болгаш үре-түннелдиг ажылыңар, хөй-ниитичи идеп-кейиңер Россия Федерациязының составыңа Тываның бактаап киргениниң 60 чылыңга төлөптүг үлүг болуруңа бүзүрээр мен.

Силерниң шуптуңарга кадык-шылды, чаагай амыдыралды, өг-бүлөңерге аас-кежиин күзедим. Силерниң бүгү күзөл-сорууңар бүдөр болзун!

Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыды А.КОНГАР.

Бөгүн — Социал ажылдакчының хүнү

ШАЛЫҢ-БИЛЕ ТӨЛЕЗЕ

1969 чылдан эгелеп малчыннааш, 1982 чылда уругларымның ачазы чок апаарга, 1986 чылда мал ажылың хүлээдип берген мен. Шынап-ла, ол ажылдап чораан үеviste мурнакчыларның одуруундан кезээде дүшпес чораан бис. Хой хураганнап турган үезинде 100-тен 120 хураганны менди камгалап ап, бир хойдан 2 кг эвээш эвес дүктү кыргып ап чордувус. Ол үеде мал ажылы дыка-ла шалышкын, нептеренгей чоруп турган болгаш албан аныяктарны мал ажылыңче кыйгырып турган.

Бистиң үеviste малчыннарның акша-шалыңын төлөп берип, ажыл стажын безин санап берип турган. Амгы үеде мал кадарган кижилерге шалың бербейн турары дыка-ла берге болбастың аргазы чок. Мал бажын көвүдөдир алыры дээрге-ле, чаш мал төлүн менди камгалап алырында деп бодаар мен. А бир эвес малчын кижиге шалың орнунга мал тудуп бээр болза, канчап мал бажы өзөрил? Ынчангаш бо үеде кижиге бүрүзү эрги чаңчыл езу-гаар малчын кижиниң ажылының үнезин шалың-биле төлезе кандыгы деп, хөй улус айтырып, саналын кирип турар.

Малывысты азырап алыры-выска, кайы хире боттарывыска ажыктыг-дыр. Ам-даа хой, хураган, анай кештеринден чараш тыва хептерни даарап кедип чоруур бис. 1970 чылдар үезинде бир аалдың коданынга төрүүр мал бажы 350-ден эвээжевейн турду. Оларның саны-биле анай, хураганнарны менди камгалап ап чораан болгай бис. Ам ыңдыг эвес, малчын коданнарда мал бажы эвээш-тир. Харын хуузунда малын малдап чоруур кижилер-

ниң малының бажы өзүп турары өөрүнчүг-дүр. Бистиң үеде мурнакчыларывыс чораан малчыннарывыс чижээнге Орус-оол Сандыкчапович Намдалдың амыдыралын чижекке ап көрээлинер. Инектери безин 60 ажыг, чылгы малы болгаш өске-даа мал бажы хөй турган. Амгы үеде аныяк-өскеннери олар ышкаш ажылдаар болза, ал-боттары-даа каас-коя, кодан сыңмас малдыг-даа болурлар. Чамдык тыва өглерге кире бээрге, арыг-силли чараш-ла. Үстүнде адын киригеним кырганнарның улуг оглу Намдал Сергей — бир оолдун, үш кыстарның адазы. Оларның чаңгыс оглу база-ла мал кадарып чоруур. Уругларының авазы Галина Каңгаевна Намдал Мөрен школазында эге класстар башкызы болуп ажылдап, база-ла эки дээн башкыларның санында кирип турар. Ынчангаш кыска сактышкынымы төндүрбүшаан, кырганнарга солун дамчыштыр изиг байырымны чедирдим.

Чечекмаа САДИ.
Эрзин кожуун.

Халалыг-ла-дыр

Пенсионерлерни магалыг чон деп бодаар боор силер. Чок, ыңдыг эвес ийин. Кызыл кожуунга пенсияны Каа-Хем суурнуң чурттакчылары эң сөөлүнде ап турар. Пенсия фондузунуң ажылдакчылары чаа, чараш бажыңче көштүлөр. Шынап-ла, ол оран-саваны “ымыраа тайып турар” дизе, хөөредиг чок.

Мен пенсиямны Солаан Базыр-оол аттыг Культура бажыңыңдан ап турдум. Чурттап турар черим чоогун бодап, Каа-Хем суур чагыргазыңдан алыры-биле билдиришкеним аныяк тыва оолга бергеш: “Ам ылап-ла оон пенсиямны алыр мен бе?” деп ылавылап айтырарымга: “Ийе, кырган-ачай, оон алыр силер” деп харыылады. Улуг апарган кижиге чок черден алырын бодап, экизинип өөрүп турдум...

Чүвени канчап билир дээш ыяк оочурлап алдым. 11 шак четкен, пенсия акшазы-даа сураг... Ынчап турувуста, бир кижиге келгеш, “1 шакта акшаны үлээр” деп дыңнатты.

Элээн болганда, ам шуут 2 шакта үлээр дижи бердилер. Олурар чер база чок, ам канчаар шыдажып-ла тур бис. Кырган-дижең, аарыг-аржык, кандыг кижилерни чок дээр. Бир кырган пат туруп, могап-шылааныңдан: “Кончуун але, ажы-төлүм, халалыг-ла-дыр, ажыл шагы деп чүве сагыттынмастан үе-дир ийин бо. Шагда эртежик-ле үлөп каар турду. Ынчан үлээр дугайында чүге чарлап кагбаан улус боор? Бо пенсия үлээр черниң бажын билип, чагырыптар кижилер чонга эптиг болзун дээш ажылды

чаартып көөр чүве болза эки чүве-дир ийин. Магалыг чаа бажыңа чединген хирезинде бо улустуң ажылдап турарының бергезин” — деп чугааланып олур.

Ынчап олурувуста, манаанывыс 2 шак четкен, кассир-даа келген. Хамык улус тар коридорга баскылажып, соо-мурнун хунаажып, шоонайнып-ла үндүлөр. Алгы-кышкы, үе-човуур! Өөктерим-даа черде барды. Кыска кижиге канчаар боор, шыдажып тургаш оочурумга четтим, харалаан адымны даңзыдан тыппай барды. Ам канчаар боор, Культура бажыңыңче магнап-ла баттым. Ында база-ла алгы-кышкы! Адактың соонда барып каш акшамны мүн-не алдым. Пенсия акшазы алыры дег халалыг ажыл каа турар. Эт-кежим каш хонук чуурук турду.

Кожуунуң пенсия фондузунда кассирлер чедишпес болганы ол чүве ирги бе? Азы... Чонга шак мындыг халалыг, даржыктыг чорукту болдурбазы-биле чаа арга-хоргану ажыглап ажылдаар болза эки-дир деп чон күзеп турар.

Эренен ТЕЖИТ.
Кызыл кожуун.

«СОҢГАДА ОҢЧУРАШТЫҢ» ЧЫРЫҢЫ

Июнь 5-те, субботада, Тываның күрүне филармониязыңа инвалид уругларның уран чогаадылга талазы-биле “Соңгада оңчугаш” деп ийги республика фестивалын Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы, республиканың өөредилге-

методиктиг төвү, өг-бүлө, ие-чаш фондузу, Россияның уруглар фондузунуң Тывада салбыры организастап эрттиргеннер. Оң кол сорулгазы — хол-биле кылыгларга база уран чүүлдүн яңызы-бүрү хевирлеринге талантылыг уругларны илередири.

Филармонияның фойезин инвалид уругларның чуруп-сиилбээн, аргып-даараан чараш кылыглары булуң бүрүзүн ээлепкен. Ол делгелгеде ыраккы Тожунуң Салдам суурдан Заир Колдун “Мээң көрүжүм—чуруктарымда” деп чурук альбомнары, Тандыдан 12 харлыг Алексей Чураковтун, 16 харлыг Чодураа Сыраттын, 12 харлыг Буяна Монгуштуң чураан чуруктары, республиканың назы четтээнерниң «Гуманный» социал реабилитация төвүндөн 13 харлыг Чойгана Сарыгларның аргаан кылыглары, Нина Бекасованың угулзалап аргаан аржылы, Эрзин кожуунуң Нарындан ийги бөлүктүн инвалиди 14 харлыг Мөңгө Мижиттиң бөлүк чуруктары, Кызыл кожуунуң Шамбалыгдан 16 харлыг Артыш Кууларның, 13 харлыг Сылдыс Ондарның, 10 харлыг Долаан Конгарның чуруктары, Барыин-Хемчиктиң Барлыктан 9 харлыг кулаа дыңнаас Чимит Сарыгларның чонар даштан “Тыва хойлар”, “Чүрек” деп кылыглары база “Бустаан буга”, “Суксаан иешкилер” деп ажылдары, Кызыл-Мажалыктан Чечена Иргитиң чуруктары дээш, кожуун бүрүзүндөн бичии чаштар уран талантызын чыылганнарга со-нуурганчыг кылдыр делгепкен...

Лупова цыган улустуң танцызын теңе бээрге, залда олурганнар диңмиттиг адыш каскашкынары-биле уткуп алган.

Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар З.Б.Самдан бо фестивалды эрттирип турары дээрге-ле, аныяк талантылыгларны тывары-дыр деп түңнээш, бо байырлалдың эртип турар залын филармонияның директору С.С.Сюрюннуң халас берип турарыңа өөрүп четтиргенин илередип, фестивалдың бичии киржикчилеринге З.Канцеваның, А.Даржайның чаа чырыкче үндүргөн номнарны белекке берип турарын дыңнаткан.

Бай-Тайгадан Сагды Кежик “Менээрге койгун” деп сцена-жыткан көргүзүтүп чедингир ойнаан соонда, республиканың “Гуманный” социал реабилитация төвүндөн ийи атташ кыстар Чойгана Сарыгларлар “Май” деп танцыны чараштыр ойнааш бардылар. Улаштыр Улуг-Хемден бичии моряк оолдар танцы-самын төпкен. Оларны Эрзинден караа багай Чейнеш Чумбуртай солуп, “Ты знаешь, мама” деп ырыны аяңныг үнү-биле бадырыпкан. Мөңгүн-Тайгадан Айдаш Донгак “Доруг-дайым” деп ырыны ырлап, Кызыл кожуундан Айсуу Донгак рояльга аялгаларны ойнады.

дыр-ла ыры-шоор куттулуп, танцы-сам үзүктөлбээн...

Чөөн-Хемчиктен ийис алышкылар Сыдымчы биле Соруктуг Монгуштар тус-тузунда “Дагаалар”, “Ачай” деп ырларны ырлаан соонда, фестивалдың жюри кежигүннери чурулга болгаш уран кылыглар делгелгезиниң түңнелин үндүргөн. Тиелекчилерге хүндүлөп бижиктерни, өртектиг белектерни тывыскан. Оларга Өвүрдөн Камил Комбуи, Тожудан Заир Кол, Эрзинден Мөңгө Мижит, Улуг-Хемден Айдын Седен, Сүт-Хөлдөн Артыш Куулар, Кызылдан Амир Ондар, Лена Королек, Ксения Лупова, Павел Никитин, Елена Ойдул, Дима Зелай, Олег Белосварцев, Тандыдан Алексей Чураков, Чаа-Хөлдөн Чодураа Чоодо, Би-Хемден Буяна Бүрбү, Чойгана Дамчат-оол, Барыин-Хемчиктен Чечена Иргит, Чимит Сарыглар, Чеди-Хөлдөн Сайсу Сотпа, Даң-Хая Саая олар хамааржыр.

Фестивалга идепкейлиг киришкени дээш Шамбалыгдан Алексей Түлүштү, Артыш Кууларны, Ондар Сылдысты, Кызылдан Чейнеш Донгакты, республиканың “Гуманный” социал реабилитация төвүңүң база Мөңгүн-Тайга, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга кожууннарның өг-бүлөгө болгаш уругларга ачы-дуза чедирер төптериниң ажылдакчыларыңа хүндүлүг бижиктерни, өртектиг белектерни тус-тузунда тывыскан.

Фестивалды бедик деңгелге эрттиреринге деткичилер: Культура болгаш национал херектериниң талазы-биле яамы (З.Б.Самдан), Улусчу чогаадылга төвү (Э.Б.Куулар), уругларның уран чүүл школазы (В.С.Чигжит), Тываның күрүне филармониязы (С.С.Сюрюн), Тыва радио-телекомпания (Р.В.Тас-оол), Тываның Херээженнер эвилели (И.Ш.Очур), “Сылдысчыгаш” солуну (А.С.Шоюн), УХ-ның Хоойлужудулга палатазының депутаттары Т.Б.Куулар, М.К.Куулар, Төлээлекчилер палатазының депутаттары С.М.Ооржак, Н.К.Куулар, Т.Д.Ондар, А.Д.Ооржак олар улуг үлүг-хуузун кириштиргенин организастыг комитеттин кежигүннери демдеглээн.

Инвалид уругларның концертин комсомол шаңналының лауреады, ТР-ниң алдарлыг артизи Галина Мунзук чарлааш, Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының сайыдының оралакчызы О.Д.Кууларга сөс берген. Мында чыылган уругларга улуг байырлалдың эртип турарыңа өөрүп четтиргенин ол илереткен. Улаштыр УХ-ниң Төлээлекчилер палатазының социал политика комитетиниң даргазы С.М.Ооржак уругларның делгээн чуруктары, уран кылыглары дээш Чөөн-Хемчик кожуунуң өг-бүлөлөргө болгаш уругларга ачы-дуза чедирер төвүңүң директору Р.Н.Сендажыга акша шаңналын тывыскан.

ТР-ниң алдарлыг артизи Юлиана Ондар “Өскөн черим” деп ырыны ырлаан соонда, улаштыр сценаже оң уруу Чаяна үнүп келгеш, “Скакалканы” ырлап бадырышкан. Ниити билги болгаш профессионал өөредилге яамызының сайыдының оралакчызы У.С.Ондар инвалид уругларга анаа уруглар-биле демей байдалды тургузуп турарын чугаалааш, кулаа дыңнаастарның школа-интернадынга он тос муң рубль өртектиг волейбол, баскетбол бөмбүктөрүн белекке берген.

Сүт-Хөлдөн Адыгжы Ондар “Курай-курай” деп ырыны ырлаан соонда, Кызылдан Ксения

Өвүрдөн Алина Майыңдыны авазы колясказы-биле сцена кырынче үндүрүп кээрге, ол “Төрүтүңген хүнүм”, “Ножки” деп ырларны ырлааш, бодунуң чогаатканы “Салым-чол” деп шүлүүн номчуй бээрге, залда чыылган улуг-бичии чон аарышкының карак чажын тудуп шыдаваан...

Аңаа улай эмчи училищезиниң бо чылгы доозукчулары “Эмчи оолдар” деп кожаңнарын бадырып, шилип алган мергежилниң аайы-биле инвалид уругларга ачы-дузаны харам чокка көргүзүп чоруурун аазааннар.

Чазак Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Е.К.Матвеева инвалид уругларның ада-езинге, башкыларынга, бо фестивалды эрттирип турарларга өөрүп четтиргенин илереткен.

Тожудан Зарина Кол “Ручки” деп ырыны күүседирге, УХ-ниң Хоойлужудулга палатазының ол кожуундан депутады М.К.Куулар акша шаңналын тывыскан. Улаштыр УХ-ниң Төлээлекчилер палатазының депутады Т.Д.Ондар бодунуң база кады төрөөн акызы, республика эмнелгезиниң улуг эмчизи А.Д.Ооржактың мурнундан чөөн-хемчикчилерге база акшаны тудускан. Ынчал-

Инвалид уругларның уран чогаадылганыңа тураскааткан ийги фестивалдың киржикчилери аразында таньжып-билчип, моон-даа сонгаар харылзажыры-биле тус-тузунда чурттап турар черлериниң адресстерин солчуп байырлашканнар. Харылзааңар улам-на быжыксын, уруглар!

Римма ЧАВЫНЧАК.

Ак-Довурак хоорайның, «Тыва даг-дүгү» комбинатының 40 чылынга уткуштур

НАЙЫРАЛДЫН

Төөгүден алырга орус тараачынар Хапров биле Кононов 1892 чылда Кара-Даш деп дагдан даг-дүгүнүң даштарын тып алганнар. Улаштыр поляк инженер Синницкий, Англиядан Кабаш, Япониядан Глиэ Само, Сайдиго Тахато база сонургап чорааннар. 1906 чылда француз инженер Шалон база Алено баштаан бөлүк даг-дүгүн сонургап көрүп чорааш, Париж хоорайга баргаш, Плеро мынчаар бижээн: «Хөвөң ышкаш чинге удазыннарлык, кайгамчык эки шынарлык даг-дүгү чорду. Ол черниң чону чөпшээрел бербээн».

1927 чылда ССРЭ-ниң эртемнер академиязының ажилдакчызы К.Л. Островский Тываның даг-дүгү чыдар черинге шинчилел ажилдарын чоруткан. 1929-1930 чылдарда даг-дүгүнүң даштарын чуура шаап, чымчадыр ышак херекселди «Тывапромбанк» киддиши организастан кылган. Даг-дүгүн болбаазырадыр күштүг комбинатты тургузар дээш, Тыва Арат Республика ССРЭ-биле керээни 1932 чылда чарган. Даг инженери К.С. Филатовтың ниити удуртулганы дагзыш, шинчилел кылыры-биле Тываже экспедицияны чоруткан. Красноярскке хамааржыр «Енисей-строй» деп салбырның геология-шинчилел ажилдары чорудар партиязының удуртукчузу подполковник Стрялчевтов, геолог В.А. Шубин олар эчизинге чедир шинчилел ажилдарын чорутканнар. Ол үеде дизельдик электростанцияны, пекарняны, школа, клубту, Чкалов, Пушкин кудумчуларына чуртталга бажыңнарын, тудугларыны тудуп эгелээн. 1953 чылда «Тыва даг-дүгү» комбинатын тударын соксадыш каан турган.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң айткышының езугаар 1958 чылда комбинаттың тудуун катап эгелээн. Оон тудуунга чурттуң 200 ажыг заводтары киришкен. 1960-63 чылга чедир Ак-Довурак—Абаза автоорукту, чылыг энергия төвүн, кол корпустун таваан, сордурар дерилгенниң дөжөөн кылып эгелээн. Кара-Даш даанга бирги чазылдырышыкыны

кылган. 1964 чылда довуракты сордуруп арыглаар корпусту кылып дооскан. Июль айда чылыдылга төвү сугну кол корпусче берипкен. Сентябрьда төлөвилелде көрдүнгөн күжү-биле чылда 16 муң тонна даг-дүгү бүдүрер фабриканың бирги ээлчээн хүлээп алганының дугайында актыга күрүне комиссиязы ат салган.

Шак-ла ынчаар «Тыва даг-дүгү» комбинат ажилдап эгелээн. Ак-Довуракка хоорай деп атты тывысқан. 1965 чылда комбинаттың ийги ээлчээн тудуп эгелээш, 1976 чылда бүрүнү-биле дооскан. Ынчан ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң Президиумунуң Чарлыы-биле 120 тудугжуларны, монтажниктерни орденнер, медальдар-биле шаңнаан. «Тыва даг-дүгү» тудуг эргелелиниң тудугжулар бригаданының бригадири К.Х. Данзырыкка Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры деп атты тывысқан.

Чурттуң бүгү булуңнарындан 40 ажыг нацияның аныяктары чыгылып келген, хайнышыкыныгы үе турган. Комбинаттың тудуу-биле чергелештир, хоорайның чуртталга бажыңнарын, школаларны, эмнелгелериниң болгаш социал өске-даа объектилерини тудуун денге тудуп эгелээн. Ак-Довурак—аныяктарның, найыралдың хоорайы болуп өзүп сайзырап келген.

Ак-Довурак хоорайның үндөзилекчилерин, күш-ажылдың оочуннарын адын адап, сагындырып көрейн. Ам бистиң аравыста чок Дмитрий Голубевти, Степан Мокурашты, Данзырык Калдар-оолду канчап уттур бис. Тыва Республиканың алдарлыг тудугжулары Мөнгө-Назын Дмитриев, Алдын-оол Күжүгет, Ооржак Комбуй-оол, Ондар Надежда, Савыл Виктор, ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң депутаты чораан Сергей Сендажы, бирги цех начальниги Михаил Сундуй-оол, рационализатор, ээлчег мастери Деспи Дүктен-оол болгаш өскелерни адап болур.

Комбинаттың баштайгы директору Ч.Д.Б. Ондар, В.А. Ухов, Ю.Т. Комаров Ак-Довурак хоорайның социал-

экономиктиг хөгжүлдөзүңгө балалбас исти арттырганнар. Хоорайның хөгжүлдөзүңгө төлептиг үлүүн кириген партия ажилдакчылары В.А. Бакулинни, А.Н. Шулеповту, В.М. Черновту, хоорай Сөвединиң даргалары чораан З.Ф. Маңчыңны, Х.Ч. Хунай-оолду ак-дovuракчылар ам-даа сактып чугаалажыш чоруур.

Эмчи комплекзиниң тудугларын доосканы — Тывага улуг чедишкениң болган. Бүгү барыын кожуннарның чурттакчыларының эмчи дузанын алыр чери Ак-Довурак хоорайда болу берген. Боттарының билиин, күжүн харам чокка берип чораан, ачы-буянның эмчилеривис ам-даа бистиң аравыста: В.Д. Голубченко, Л.Н. Саая, С.Н. Сендаш, РФ-тиң алдарлыг эмчилери: С.С. Клим, С.С. Серен-Чимит болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Ол үелерде культураның хөгжүлдөзүңгө бедик деннелге турган. Культура ордузунга ырын, хөгжүмүнү, тандыңны, ширктиң хөй куюк юржикчилик белгүмнери ажилдап турган. Александр Мургушевтиң Салчак культура ордузунуң директору турар үеде национал культураның хөгжүлдөзүңгө эгезин салган. Лариса Гончарованың «Отни Хемчика» деп ниити ыры бөлүү, Раиса Монгушовнаның тургусканы улусчу театрың артистери, Светлана Сагаандаевнаның танцы бөлүү, тыва национал херекселдерге күсселдер Тывага көскү черге турганын чон ам-даа утпаан.

Хоорайга 5 спортзал, спорткомплекс, спорт шөлдери аныяктарның күш-дамыр сайзыралына бараан болуп турар. Хоорайга спорттуң янзы-бүрү хевирлерин сайзырадырыңга, хоочун спортчулар (ам бистиң аравыста чок) Аспанчык Монгуш, Ондар Федор, Крипан Владимир, Чижов Анатолий, Монгуш Дестей-оол төлептиг үлүүн киригеннер. Спорт школыңга Ондар Федорунуң адын тывысканы — оон чырык адынга үнелелдиң демдээ болган. Оон өстүрүп, өөредип каан оолдары хоорайның адын

АМЫДЫРАЛДЫН

Амгы Ак-Довурак хоорай «Кара-Даш» деп аттыг чер турдала, билер мен. Ада-ием 1951 чылдың чазынында Хемчик ол чарында Кара-Даш деп черге көжүп чеде бердилер. Дөрт харлыг аларган кижиниң чүвө утлазы кончук боор чүвө чораан. Шаңгыр дужунда бистиң өглери-вистен аңгыда, амгы Ак-Довурактың тудугжулар суурунун орнунга тенниг сывырындактыг херектеннер лагери, чокпак-чокпак кызыл-хараганнар, чаңгыс борбак ышак бажың-борбак садыг база даг баарында сүвүрсүвүр сарыг майгынарда овчарка ыттарлык, эгиннеринде автоматтарлык солдаттар «он дугуй» дээр машиналарга, үш дугуйлуг мотоциклдерге шаап турар чүвө чораан.

Келир үеде Кара-Даш деп адын чидириптер болгаш чаа тывылган «Ак-Довурак» деп ады-биле бүдүн Совет Эвилелинге билдингир алаар хоорайже, 1966 чылда, хоюннарда комсомолчу путевкаларлык Сүт-Хөлдөн барган бир автобус ишти аныяктар ыр-шоорлуг, Тыва черде эң баштай тывылган Бүгү-эвилелдин шалыпчы-комсомолчу тудуунга чалыы чүректеривисти, кара деривисти харам чокка бериптивис. Барган-на черивисте — аныяктар, душкан-на улузувус — аныяктар болган. Ажилда-даа, кудумчуда-даа аныяктар: колдуу орустар, оларның аразында украиннер, белорустар, хакастар, казахтар, осетиннер, дагестаннар, чеченнер дээш, баар. Кандыг-даа ажил-херек «комсомол» деп сөк чокта бүтпес: комсомолчу-шалыпчы тудуг, комсомолчу штаб, комсомолчу бригада, комсомолчу рейд, комсомолчу куда... Хар-назыны-выс хып дээн чалыы — 17-ден 25 хар үези. Чүгле тывалар безин янзы-бүрү булуңнардан: Мөңгүн-Тайгадан, Улуг-Хемден, Таңдыдан, Би-Хемден, Эрзин-Тестен дээш, Хемчик унунуң дугайында чугаалаан-даа херээ чок, олар бир дугаарында мында келген. Ажилдаар дээш келген кижилер бүрүзү-ле бодунуң эки мөзүзүн чалгыннадырыптар: өске районнардан келген тыва эш-өөрүңгө, бүдүн Эвилелден келген өске сөөк улус мурнунга кижилер канчап бодунуң чалгаа-шүшпенин көргүзөр боор дээш аажок кызар. Бистерде, тываларда,

ажылчын мергежил бар эвес, бызаңчы-бетончу, штукатур-малыр, канчакчы, электрик дээн сөстөр, амгы школа доозукчуларыңга Кембридж, Сорбонна университеттери дег ыдыкшылды-биле, шак ынчаар биске тывызыксыг дыңналыр турган. Ак-Довурактың ыдыкшылы — ажил, эң хүндүлүг улuzu — ажилчыннар турду. Мында кая-даа, каян-даа чугаа: тудугга, кудумчуга, хуралдарга, кайда-даа бижип каан сөстөр — ажил дугайында турган. Безин ужурашкан улус: «Кайда ажилдап тур сен?» деп мөңдөлөжир. Бетон чүвө озалдап туруп берди, турбинаның монтажын каян доозарыл, кижилер куспаа дег чоон өзек чондуруп билер токарның кайың тыварыл, аспирация системанын шенээринге белең бис бе, Армения электрилиг шимчедикчилерни каян чорударыл, үстүкү горизонтуда экскаваторну чүвө 980-ги горизонтуже бадырбаан чүвөл, «СибцветметНИИпроектиниң» төлөвилели ышкажыл бо! Шак мындыг уткалыг чугааларны чаңгыс угда Ак-Довурактың тудугларындан, чаа-ла ажилдай берген комбинаттың янзы-бүрү цехтеринден дыңнап боор турган. Ону-мону кылырда акаша чок-тур деп чугаа турбаан. Миллион-миллион акшалар тудуг банкызын таварыштыр кээп турган болгаш партком даргалары, тудуг удуртукчулары келген акшаны шиңгээдип — чедир чарып чадап кааны дээш ажилындан дүжүртүр чыгыы хемчээни алзып турганнар. 1960 чылдарда Ак-Довурак хоорай Тыва оранывыстың хинди турган. Эң билдиги удуртукчуларны, эң хөй машина-техниканы, эң эки аш-чемни ынаар чорударын партия обкому айткап турган болгаш ону хажык чогу-биле күсседип турган. Аныяк кижилер бүрүзү ажилчын мергежил шиңгээдип алгаш, хостуг үезинде хөлөстөп чытпаан, шупту чыгыы кежээки школага, кежээки техникумга эртем-билиин бедидип турганнар. Ынчангы ак-дovuракчылар бодунуң өөндө шаараңнаан кызыл-кымыскактар дег, уйгудыш чок ажилдап, өөренип, өгленип-баштанып, боттарының амыдыралчы оруун тып ап турганнар.

Оон уламындан бөдүүн ту-

дугжу Сергей Сендажы ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң депутатынга ийи хуусаа улай сонгутту, ол-ла дээди олутту фабрика ажилчыннары: Седип Алдын-оол, Сарыглар Николай, Хертек-Анатолий улай ээлелдир, тыва тудугжулардан Социалисттик Күш-ажылдың Маадырын Данзырык Калдар-оол, башкылардан республика иштинде эң баштайгы болгаш сөөлгү катап Социалисттик Күш-ажылдың Маадырын Тамдын-оол Сарыглар Саятыевна алын. Алдарлыг тудугжулар, дагжылар, чолаачылар, арыггал фабриказының ажилчыннарының ат-сывын адаар болза, солун арны сыңмай баар. Ак-Довурак хоорайның эң хүндүлүг улuzu — даргалар, инженерлер, депутаттар эвес, а бөдүүн ажилчыннар. Чүвө ыңдыгыл дизе, ажилчын кижиниң холу-биле чүгле он хире чыл иштинде 15 муң чурттакчылык хоорай, Азия төвүңгө туруп көрбээн улуг, күчүлүг даг-дүгү комбинат туттуна берген.

Оранывыстың эртинези боор даг-дүгү шоодайлаттыңгаш, Саян артыңче ажып, чурттуң хөгжүлдөзүңгө дуза калдып киргенинден бээр 40 чылдың нүүрү болган. Чалыы холдарывыс-биле тудуп алган хоорайывысты, чалыы чүректеривистиң согуу-биле дөжөвыс харамнамай ажилдап чораан комбинатывысты бо хүн көрө бээр болзувуса, карактарывыс хөлүе бээр, тынжыктывыс тыртыла бээр. Чаа үе — рынок джиривис үе, бодунуң күчүлүг аспактары-биле оон дамыр-дазылын үзе-чача соп каан дег сагындырар. Чүгле чаңгыс: «Төрөөн хоорайывыс, комбинатывыс меңээ, биске, бүдүн Тывага, эки чүнү бергенил?» деп айттыр сагышты чырыдыр өөртүп болур.

Кара-Даш дагларыңга адаккы кембрий — 500 миллион чылдар бурунгаар тывылган даг-дүгүнүң ачызында амгы республика чергелиг Ак-Довурак хоорай тывылган, а даг-дүгү чок турган болза, ол даглар-даа, хараганнарлык Хемчик кыдыы-даа анаала Кара-Даш деп ады-биле артып каар турган. Дуу Эдегей, Тулаан-Кара-биле дөмей. Даг-дүгү комбинаты ажылгалга кире бээрге, Барыын Саяннарның кадыр кашпалдарын ажыр, 240 км узун дурттуг асфальтылыг орук

Абаза хоорайга чедир кончук кыска хуусаа иштинде кылдына берди. Ак-Довурак — Абаза оруу Тываның ийиги, чүгле автомобиль эвес, а сайзыралдың дамыры болган. Бо орук чок турган болза, Барыын-Хемчиктин Ак, Алашта чону шүлүкчүнүң бижээни дег: «Алаш бажы Даштыг-Хөлгө аңнар ышкаш чоруур ийик бис»... дээни дег чурттап чорза хөңнү. Бо орук эвес болза, Назарово ГРЭС-тен ЛЭП-220 деп электри шугуму барыын Тываның бүгү шугуларын чырытпайн баргаш, Кызыл-биле тудушкаш, ЛЭП-110 бооп алгаш, катап Саян артыңче ажып, электри долгандырыын тургуспас турган. А ЛЭП шугуму чүгле орук кыдыы-биле кылдынар болгай. Ак-Довурак — Абаза оруунуң биске берген орулгазын, ол орук кыдыы-биле келген улуг вольтулуг электри шугумунуң 30 ажыг чылдар иштинде чедирген дузаның өртөөн санаар болза, миллиард-миллиард рубльдерге деннежер. Орук-даа, электри шугуму-даа бистиң амыдыралывыска ол хире чиигелдени берген.

Эң-не кол чүвө — даг-дүгү комбинаты тыва ажилчын кижиниң чаа мөзү-шынарын дарганнап тывылдырган. Шыны-биле чугаалаарга, амгы ортумакназыдан өрү тыва улустан Ак-Довуракка, комбинатка ажилдаваан улус көңгүс ховар: даргалар-даа, эртемденнер-даа, композиторлар, чогаалчылар-даа. Чимит-Доржу Байырович Ондар — комбинаттың баштайгы директору турду, Шериг-оол Дижикович Ооржак-даа ажилчын намдарын оон эгеледи. Боттары азы адалары өшкү-хой кадарып, шары мунуп чораан эрлерин дээр шаар бедик бажыңнар тудуп, күчүлүг экскаваторлар башкарып, дугуу безин кижиден бедик «БелАЗтар» муна бердилер. Эң баштайгы «ЭК-4,6» деп экскаватор машинизи Донгак Болатты, эң баштайгы «БелАЗ» чолаачызы, Сүт-Хөл чурттуг Монгуш Каң-оолду, эң баштайгы чер өрүмнээр «2СБШ-200» станоктуң машинизи Аяңгаты огу Ооржак Көшкендейни адаар үевис бо. Сүт-Хөлдөн келген Күжүгет Көк-Карак дег шевер, билдиги токар кайын тыштыр: ол эң улуг станоктарга эң улуг, эң нарын кезектерни чааскаан чондуруп шыдаар

турган. Бир катап мындыг таварылга болган. Тыва кижиниң төрөли үстүр эвес, ажилыңга келбээни дээш, ону ажилыңдан үндүрүпкен. Бедик мергежилдик кижилер кайын тоор, «Мелиовод-стройга» токарлай берген. Ол үеде комбинаттың ийги ээлчээн кылып турган болгаш комбинат директору Виктор Алексеевич Ухов септелге-механика цехиниң начальнигинге шыңгы айттырып салган: «Шимчедикчилерин өзектерин чүгө чондурбайн турар силер?» Цех начальниги өзектер чондуруп билер токар чогун, ону кылып турган Күжүгетти ажилдан үндүрүпкени тайылбырлаан. Ынчан Ухов холу-биле стол шашкаш, эртең дораан Күжүгет Көк-Каракты ажилыңче дедир кыйгырттырын, ийги ээлчегден эгелеп өзектерни чондуруп эгелээрин негээш, оон чаңгыс хүн кылган дериг-херекселдери он-он муң рубль орулга берип турарын тайылбырлааш, моон сонгаар ховар ажилчын дээш ол боду дорт харысалгалыг боорун сагындырган. Кайгамчыктыг шевер токар амыдыралының сөөлгү хүнүңгө чедир демир чондурар станогундан чарылбаан. База бир таварылга. Комбинатка кайгамчыктыг билигилг тыва даг инженери Самданчап турду. Оон дугайында чингине директор Юрий Трофимович Комаров мынча дээр: «Самданчап меңээ неделяда чүгле үш хүн ажилдазын! Арктан хүннерде та дыштанып турзун, та төрөлдөп турзун — оозу меңээ хамаанчок». Чүгө ыңдыгыл дээрге, инженер Самданчап чүгле үш хүннүң дугузуңда комбинаттың даг ажилдарының бүгү херек саналга ажилын кылып кааптар турган кижилер. А арыггал фабриказының тускай эртемнигилери: Ховалыг Чигир-оол, Куулар Боня, Деспи Дүктен-оол, Монгуш Кылын-оол, Күжүгет Шалбачы сулгар кавайлыг чажындан тура кылып билер ажилы ол чүвө дег, даг-дүгүн адыжыңга тараа каразы дилээң дег, саарып, үрүп тургаш, эң бедик шынарлык даг-дүгүн бүдүрүп турдулар. Деспи Дүктен-оол Күрүне шаңналының лауреады безин болбады бе. Ынчап кээрде, даг-дүгү комбинаты тыва кижиниң дыңнап безин көрбөөн мергежилдер өөренип, шиңгээдип аар ховар дээн университеди

ХООРАЙЫ

сыкпайн, хурежип чорлар.

Хоорайыны амыдыралы дең-дески турбаан. Рынок экономиказының күштүг согуу хоорайда турар бүдүрүлгелерни кончуг берге байдалга таварыштырган. Оон кадында хоорайның чылыг, энергия төвүнге болган озал-ондук дээш, халаптыг берге үени хоорайның чурттакчылары чурттап эрттирген. 1994 чылда ТР-нин Дээди Хуралының доктаалы езугаар Ак-Довуракты аңгы бот-башкарылгалыг хоорай кылдыр тургускан. 1997 чылда чылыдыг системаны долзуу биле кылдырткан. Оон эгелээш, хоорайга катап тургустунуушкунуң чылдары эгелээш.

1998 чылдан бээр РФ-тиң улус депутадына сонгудуп чораан, удуртукчу ажилга арга-дуржулгалыг Владимир Сагаанович Монгуш хоорай чагыргазының даргазына ийи удаа сонгудуп ажилдап чоруур. Кыска үе иштинде хоорайга дыка хөй чаартылгаларны кылып, хоозурап калган бүдүрүлгелерни катап тургусулаан. «Тыва даг-дүгү» комбинатын акционер ниитилел кылдыр тургускан, бүдүрүкчүлүг ажилдап эгелээш. Республикада бир дугаар 6-гы хевирниң инвалид уругларга школа-интернатты ажиткан. Чаа 4 дугаар школаны тудуп ажилдап киирген. Тываның Россияның составына каттышканындан бээр 60 чылынга, «Тыва даг-дүгү» комбинатының, хоорайның 40 чылынга уткуштур хоорайның архитектурлуг чаа төлөвилелни кылгаш, ол езугаар ажилдап эгелей берген.

Эргим номчукчу! Чуртвустун кайы-даа булунунда чурттап чоруур болзунарза, хоорайыныстың тургустунганының 40 чыл болган байырлалына (июль 9-10 сунгунери) моорлап кээп, аяк шайдан аартап, ажил-иштиң кижилери-биле хөөрежип, чараш хоорайынысты сонуургап, спорттун, уран чүүлдүн дээжизин магадап, дыштанып алырынчы силерни чаладыс.

Кожай-оол ХОВАЛЫГ.

Ак-Довурак хоорай.

«ЧЫЛДЫН КИЖИЗИ»

Эрткен неделяда Ак-Довурак хоорайның Кадр-оол Сагды аттыг культура ордузунга «Чылдын кижизи – 2003» деп мөөрейниң тиелекчилеринге тураскааткан байырлыг кезээ болуп эрткен. Эрткен чылдың түннели-биле хоорайның ажил-амыдыралына улуг үлүг-хуузу киригеннер орта номинация аайы-биле шаңнадып-мактаткан. Кымнарыл ол, сонуурганар.

«Культура» деп номинацияга чурук башкызы Аржаана Самдановна Сат тиилээн. Ажы-төлдү чараш чүүлге кижизидеринче башкы улуг кичээнгейни углап, кичээлдерни чогадыкчы езу-биле эрттирип турар.

«Ажыл-ишти, хөй-ниитичи ава» деп номинацияга Ак-Довурак хоорайның төп эмнелгезинин акушерказы Тамара Серотовна Ооржак тиилекчи болган. Шынап-ла, Тамара Серотовна кайгамчык идепкейлиг кижизидеринче ортузунга ажилдап, республика чергелиг хөй-хөй конкурс, делгелгелерге киржип келген. Ол — уран чүүлдүн хоочуну. Хоорайның улусчу театрының бот-тывынгар артистери-биле шиилерге ойнап, үлетпүрчүн хоорайның адын камгалап республикадан дашкаар фестиваль, конкурстарга безин киржип чораан. Т.С. Ооржак — дыка хөй чаштарның хини кескен кырган-авазы, буянынгы эмчи.

«Эрге-хоойлу камгалалының ажил-чорудулгазы» деп номинацияга Ак-Довурактың иштики

херектер килдизинин паспорт-ыга албанының майору Римма Спар-ооловна Куулар тиилээн. Чурттакчы чонну чаа паспорт-биле четчелээр ажылын оон килдизи 112 хуу күүсеткен. Оон аңгыда документилер хыналдазын чорудуп тура, кем-херек үлгедикчилерин тудар ажилга база улуг үлүг-хуузу кириген.

«Бүдүрүлге» деп номинацияның тиилекчизи — Ак-Довурактың хлеб заводунун директору Анатолий Сегиевич Монгуш. Чурттакчы чонну эки шынарлыг хлеб-биле хандырап хүлээлгезин бо анык удуртукчунун коллективи чедишкенини күүседип турар. Оон аңгыда культура, спорт ажылына деткичилеп, хөй-ниити ажилдарына идепкейлиг киржип чоруур.

«Медицина» номинацияга Ак-Довурактың төп эмнелгезинин педиатры Галина Мартан-ооловна Ламажык тиилекчи болган. Бо арга-дуржулгазы байлак эмчи чеже чаштарның амы-тынын албаан дээр. Ак сеткилдиг ажил-ижи-биле Галина Мартан-ооловна ак-довуракчыларның хүндүткелин шагда-ла чаалап алган дизе, хөөредиг эвес.

«Хөй-ниити болгаш ачы-буян чедирилгези» деп номинацияга Станислав Байырович Кара-Монгуш тиилээн. Ак-довуракчыларны эм-таң-биле ол хандырып турар. Экке турар эхнеринин шынары эки. Черле ынчаш

хоорайның хөй-ниити ажилына, ачы-буян ажил-чорудулгазына ол идепкейлин көргүзүп келген.

«Спорт» деп номинацияга Валерий Шожун-оолович Монгуш тиилээн. Ак-Довурак хоорайга спортчу маргылдааларга атурагылыг спортчуларны чалап эскеп, кириштирип, анык-ескениң спортка сонуургалын бедидер ажилга оон кириген үлүг-хуузу улуг. Делегей чергелиг маргылдааларга чемпионнарны ол өөредип кижизидип турар.

«Өөредилге» деп номинацияга Ак-Довурактың 4 дугаар ортумак школазының директору Зоя Сагдыевна Дүктен-оол тиилээн. Ажы-төлгө ханы билигин бээр талазы-биле Зоя Сагдыевнаның коллективи чедишкенини ажилдап турар. Үе берге-даа болза, кызыкмаккай ажилы-биле уругларга чаа школаны туттуруп бээр аргалыг болган. Чаа, чараш школаны алдын, мөңгүн медальдар-биле доозарлар моон сонгаар-даа хөй болур дээрзинге ак-довуракчыларның идегели улуг.

Тиилекчилерге Ак-Довурак хоорай чагыргазының даргазы Владимир Сагаанович Монгуш дипломнарны болгаш өртектиг белектерни тывыскан. Тус-туста коллективтер база тиилекчи болган төлээзинге белектерни арбыны-биле берген.

40 харлаар юбилейнер-биле, ак-довуракчылар.

С.БАЛЧЫР.

УНИВЕРСИТЕДИ

болду. Бо сестер хоозун эвес дээрзин бөдүүнү-биле тайылбырлап көрейн. Бодум экскаватор машинизи кижизидер мен. Чер кырында кижиниң чогаадып кааны шимчеп, ажилдап турар оң улуг механизм — хая-даш узар карьер экскаватору болур чүведир: Американың «Бисайрис Ири» компаниязының бүдүрүп турар чаңгыс экскаваторунун деңзизи 40 муң тонна бооп турар азы бүдүн Тываның чийк машиналарының шуптузунун деңзизи безин аңаа четпес. Тывада база ыңдыг бистин башкарып турганыбыс «ЭКГ-5» деңзи-биле 200 «Жигулиге», а Каа-Хем хөмүр-даш уургайында боду кылаштаар «ЭШ—10 70» — 750 «Жигули» деңзизинге ден. Бүткүр бодун кадыг кандан кылган бо улуг техниканы башкаар кижиниң билери ужурулг чүүлдери кайгамчыктыг хөй: металлдарның микроскоптуг тургузуундан эгелээш, оларга азотирование, цементирование кылырынга чедир; компрессор бышкызының дээрбээн ак шойдан кылып бе, хымыш дижи канга марганец холумаа турар бе дээрзинден эгелээш, ЦИАТИМ биле нигролдун, эске-даа техниктиг үстерниң хайны бээр температуразын билери дээш, 0,05 ампер ток кижиниң амы-тынынга айылдыг боор-болбазына болгаш, 12 вольттан 6000 вольт чедир токтуг бүгү генераторларның, электрик шимчедикчилериниң, оон чүс-чүс электри сывырындактарының уюнда бүгү параметрлерни билери ужурулг болгаш, ол үш каът бажың дег бедик техниканың кезек бүрүзүн салаа басып санап эвес, ону адырып, септээр болгаш Саян артындан кезек-кезектеп келген чаа келген 200 тонна экскаваторну чыып билери болгаш узуп турар хая-даштың, руданың геологиязын кончуг эки билери, частыр бүдүмелдерниң шынарларын, олар чазылбайн барганда кандыг хемчег алырын дээш, оон-даа хөй чүүлдери беш салаалары дег билери ужурулг. А эн-не кол чүве — ол улуг «күчтенини» башкарып билери. Экскаваторжу кижизидер кикбоксер дег, кончуг кашпагай шимчээшкенин, чүгле карактарының мурнунда эвес, а кыдылгында, харын-даа чүшкүзүндү чүү болуп турарын хайгаарап

четтигип турар ужурулг. Ол кикбоксер-биле дөмей, дөрт мөчүзү-биле секунда, минута бүрүзүндө шимчээшкенини ажилдап турар. Ылгалдыг чүвези — рингиге шимчээшкени 3 минута болур, а экскаваторжу бүдүн 8, шак азы 480 минута иштинде дөрт мөчүзүнүң шимчээшкенин черле соксатпас. Бисти өөредип турган инженер-энергетик Вячеслав Колосов мынча дээрге эгезинде кайгап турган бис: «Экскаватор машинизи кижизидер — спортчу кижизидер дөмей. Ол ажил спортка дөмей-зимээр, аңаа кижиниң реакциязы, шыдамы, шимчээшкенин дүргени херек». Рудник энергетиги Колосовтун сестери ажилга херек кырында бадыткаттына берди. 27 тоннаның «БелАЗтары» дизип каан чинчилер дег үзүк-соксаал чокка келирге, чаңгыс артык шимчээшкени кылып, өскээр көре кааптар үе безин тывылбас. Чаңгыс угда он тонна хая-дашты узар каң хымыш кажан-даа тура дүжер эвес, «БелАЗтың» кузовунуң ужуңга-ла ону аяда каапкаш, улаштыр дедир аппаар. Кыдындан көөрге, ол хымыш гимнаст кижиниң тускай ритмин нарын мергежилгелерин кылган дег сагындырар. Бир «БелАЗты» чүдүреринге чүгле 1 минута негеттинер. Мында секунда бүрүзү үнелиг, чүп дизе ээлчегде, айда, чылда, беш чылда узуп, чүдүрер ужурулг даалган бар болгай. Беш чылдың планын дөрт чыл иштинде күүседип, миллион ажыг тонна хая-дашты чүдүрүп турдувус. А ажилыбыс соксаал чок, ээлчеглиг болганда, биске дүмбей карангы дүн-даа чырык хүн-биле дөмей сагындырар турган. Даг ажилы кончуг кадыг-берге. Бир катап кончур ажилдаш, хүнзедир кум кыннып безин шыдавайн баргаш, катап дүнеки ээлчегге ажилдап кириптеримге, уйгу келгеш турар апарган. Ам канчаар 1 минута иштинде «БелАЗым» чүдүрүптеримге, оом фабрикаже руданың дүжүрүп каапкаш, 6 минута болганда дедир хымыш аадаңга туруптар болду. «БелАЗты» чүгле чүдүрө каапкаш, сандайымга-ла удуй хона бээр мен. Шак ынчаар 6 минуттап удуп олурумда, даң адып келген, уйгум база хана берген хире болду. Минута, секундтага «БелАЗ» чолаачылары

база чагырткан турдулар. Эң мурнакчы чолаачы Семен Туро-вев бир холунда хуужурун тудуп алган, дайнаттынып ажилдап шаап турар кижизидер. Анык чолаачылар бир рейсти 10 минута иштинде кылып турда, ол тывалар дег хензиг мага-боттуг хоочун чолаачы 7 минута иштинде дүжүртүнгеш, чедип кээр болгай. Чаңгыс чылда Кара-Даш даандан 12 миллион тонна хая-дашты узуп, уургайны ханьладып бар-ла чыгытыс. Оон-биле кады бистиң даг ажилына арга-дуржулгавыс байып-ла турган. Экскаваторжу кижиниң спортчу кижизидер ылгалыг чүвези бар — спортчу кижизидер мергежиллин кончуг кыска үеде чедип ап боор, а экскаватор машинизинге ол хуусаа — он чылдан ара чок, оон бетинде канчап-даа болдунмас. Даг-дүгү комбинатында ажилчы кижизидер бүрүзү шак мындыг хевирлиг бодунуң тускай университетин доозуп алды. «Тыва даг-дүгү» комбинаты ССРЭ-ниң даг-дүгү бүдүрер дөрт комбинаттарының бирээзи турган болгай, оон акылары мындыг: «Урал даг-дүгү», «Оренбург даг-дүгү», «Кустанай даг-дүгү». Бо бүдүрүлгө бистерге мергежил бээринден аңгыда, амыдыралга негелделиг, бажыг туруштуг боорун, ажилды ак сеткилдиги-биле кылырын, акша-копеекке ажырымчы-чилби болбазын өөредип каан. Бөдүүн ажилчынар көк, кызыл дипломнарлыг инженерлерден канчап-даа хөйну ажилдап ап турдувус, ынчалза-даа бис чүгле ажилдап алганын алыр дээрден башка, кандыг-бир кажар арга ажыглааш, артык көпөөк кармактар дээн бодал бажывыска кирбес-даа турган. Шынчы сеткилдиг ажилчынар чоргар чүрек чок боор чүве, оон ужурундан, анык херек, дарга-бошкарлар иштинде ажилчындан бүдүү сестир. Тыва АССР-ниң алдарлыг дагжызы Салчак Сендаа хурал-суглаага кандыг-даа улуг дүжүлгелиг даргаларының шын эвес кылдыныгыларын чиге сөглээр болгай. Оон чугаазында чогуу кара сеткил азы кыжырмак угши чок турган, ол шала баштак аян-биле аа чиртиптер турган. Хоорайга чаа-ла теплица кылдынганда, бир хуралга Сендаа тура: «Чон теплицаны «даргалар теплицазы» деп адай берген-дир» дээн. Комбинат директору Вик-

тор Ухов дедиде: «Мен оон чаңгыс-даа огурең ап көрбээн мен» деп агартынып турган дээр чүве. Комбинаттың 25 харлаанында оон дугайында «Дадазын дег даам дүгү» деп очерегимде мындыг сестер бар чүве: «... ол ажилдап-даа билер, индир кырында көс дег чиди сестерни сөглөп, шүлүктү, тоожуну-даа бижип болур, делегейниң кандыг-даа булунунга чорааш, бодунуң чоңунуң ат-алдарын кирге-чамга дээртпес дээрзин бүзүредип каайн». Бөдүүн ажилчыныбыс шак-ла мындыг чораан чүве.

Кавайыбыс дег төрөөн хоорайыбыс, төрөөн комбинатыбыс 40 харлап турар үеде, «мурнун хынаар, соон истээр» деп мерген сестерни сактып, улуг бүдүрүлгевис канчап мындыг кудурукка келгени ол дээрзин бодаптар артык эвес. «Болган болза» деп чугаа бар, ол дээрге бир үе эрте бээрге, харадалын илереткен байдал-дыр ийин. Моон сонгаар ыңдыг чазыгы кылбазы-биле «болган болзаны» сактып чугаалавазыбыс арга чок.

Бирээде, 1990 чылдар эгезинде рынок эгелей бээрге, «Тыва даг-дүгү» комбинатын сыгап-даа турган болза, республика өңчүзү кылдыр албас турган. Даг ажилы, техника, энергетика талазы-биле мергежилдиглер-биле, ылаңгыя бөдүүн ажилчылар-биле ажит-чажыт чогу-биле республика удуртулгавыс сумележир ужурулг турган. Ийе, билер бис — чаңгыс кан ине бүдүрүп шыдавас бодувус бир каш, бедик дүжүлгелиг инженерлерниң: «даг-дүгүнүң орулгазын бодувуска ап, кайгамчыктыг байып бээр бис» дээн сүмези-биле Россияның бодунуң-на кылган комбинатын оон былаап, ап алган бис. Бо айтырыга ынчангы «демократтар», политиктер улуг деңзини баскан болдурулар эвес. Ынчан эдвис изий берген: «Тыва Россиядан аңгылары бээр, Хову-Аксы, Ак-Довурак бүдүрүлгелери биске херек!» дээш, угаан кирбээн чаш уруглар дег болуп, Конституцияны-даа эскерти шаап алдыбыс. Ынчангы инженерлеривис, политиктеривис кайыл ам? Россия-даа бүдүн хөвээр арты, ам харында Тываның оон составына киргениндан бээр 60 чыл болганы дээш динмирер чоруп тур

бис. Ынчан республика удуртулгавы мерген угаанныг бооп, улуг бүдүрүлгениң инженерлеринден, ажилчыларыннан «канча бис?» деп сүмөлешкен болза, бистер бир дугаарында: «делегей дуржулгавында аграр күрүне кажан-даа хөй энергия чарыыр бүдүрүлгени ууп шыдавас чүве, комбинаты Россияга халаска-ла бериптинер» деп доран сүмөлээр турган ийик бис. Ынчалган болза, комбинаттың байдалы сыр еске боор турган.

Ийде, база бир деңзи басып боор чылдагаан бар. Комбинатты бажыг бут кырынга тургузуп экелген, кончуг арга-дуржулгалыг чингине директор Юрий Трофимович Комаровту ССРЭ-ниң депутаты кылдыр Москваже дешпиди чорудуптувус. Ол комбинатты хүлээп алгаш каш хонганда, партком секретары Владимир Хертекович Сүге-Маадыр-биле кады кежээки ээлчегде ажилдап турумда, карьерге шаап келди. Таньжып, мендилешкеш, экскаватор машинистериниң кылган ажилының телевидиниң кандыг янзылыг кылыпса чогумчалыг боорун менден сонуургап айтырды. Ынчан ол чиди айтырылганың бирээзи болганда, харылап бердим. Бо хензиг таварылга удуртукчу кижиниң кайы хамаан-чок шийтир хүлээп албайн, кылып базым бүрүзүн бажырымчалыг бүдүрүп, ажилды кылып турар кижиниң бодалын чугула деп санап турарының херечизи. Юрий Комаров — кончуг-ла ажилдаар, арга-дуржулгалыг, чер-черлерде харылзаалыг удуртукчу кижизидер. Ону депутатче дешпитпээн болзувуса, даг-дүгү комбинатын бодувуска арттыра-рывыстың хоралынын ол шыныдып шыдаар турган. Оон орнунга артан чингине директор Геннадий Викторович Парамзинде, анык кижиде, ыңдыг билдиги дуржулга кайда боор.

Бодумнуу-биле алырга, база бир ою чедип келген, бистерини амыдыралыбыстың үндезини турган бүдүрүлгевистин салым-чолунуң дугайында чүрек саргаан бодалдарымың допчузу бо.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.

«ТОРГАЛЫГ» — КӨДҮРЛҮҮШКҮНДЕ

«Торгалыг» колхозтун, оон совхозтун эрткен төөгүзүн, ажил-чорудулгазының көргүзүглерин касканнап сайгарып көөр болза, ында чырык арыннар, көдүрлүүшкүнүг чылдар эвээш эвес. Тывада база бир сурагылыг, улуг чедиш-киннерлиг ажил-агый чораанын факт-барымдаалар, сан-чуратайлар, архив материалдары көргүзө бээр. Ылаңгыя бистиң чүс чылче шору чоок, сайзырангай социализм дээр үвистиң эң үстүкү чадазы деп болур сезен чылдарны ап көөр болзувусса, «Торгалыг» совхоз сезен чылдарның ийги чартында чүгле Тыва АССР-ниң иштинге эвес, оон дашкаар база шалыпчы күш-ажылы, бедик көргүзүглер дээш алдаржып, РСФСР-ниң деннелинге социалистиг чарыштарга тиелекчи атка төлептиг болуп, шилчир Кызыл туктарны чаңгыс эвес удаа чаалап ап турган.

А оон соонда эде тургустунушкун-даа эгелээн. Көдээниң амыдыралы ынчан улуг хоозуралга таваржып, амдыгаа чедир өөндөлөп чадап турары кымга-даа чажыт эвес. «Торгалыгның» салым-чолу база өске көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринден улуг-ла ылгалбаан. Элээн каш кооперативтерге чарлы дээш, хей-ле шылгалдаларга таваржып, шенелдерни эртип кээрге, чаа муң чылды барык курут чыгы уткуп алган. Мал бажы оранчок кызырылган, малчыннарның хей-ады кудулаан, көдээниң ажилчы чону ядараан. Ылаңгыя күрүне бүдүрүлгелериниң мал бажы дыка-ла кызырылган.

2001 чылда «Торгалыг» деп күрүнең унитарлыг бүдүрүлгезин тургускаш, оон даргазынга Алексей Санчат-оолович Кууларны томуйлаанда, бүдүрүлгеге чүгле 3116 хой-өшкү арткан турган. Бир шагда турган сарлык мал, инектер, чылгы мал артаан. Ажил-агыйны бут кырынга тургузары, мал бажын өстүрери негеттинип келген. Амгы байдалдарда ол сорулганы күүседери тоң берге дээрзи билдингир. Малчыннар даргазын эки билер болгаш, катап тургузуушкунче бүзүрелдиг шымнып кирипкенер. Олар А. Кууларның ажилгырын, негелделип, шыңгы-даа болза, бот-харысалгазы бедиин эки билер. Сезен чылдарның ийги чартында, чогу-на оон директорлап турган үезинде, совхоз бедик көргүзүглерни чедип ап турган болгай. Аныяк директор эртегиниң чеди шакта-ла ажилчыннарын чыып, ажилды хуваап эгелэй бээр, боду хууда үлегерин көргүзүп, даң бажындан орай кезээге чедир ажилдаар турган. «Торгалыг» совхоз мал бажының-даа, эт, сүт, дүк талазы-биле-даа эң бедик көргүзүглерин ынчан чедип ап, күш-ажылчы алдарын шалыпчы ажил-ижи-биле шыңзыткан.

2001 чылдан бээр ам бүдү-

рүкчүлүг күш-ажылдыг, үре-түнелдиг үш чыл шуужуп эртип турар. Кылдыган чүүлдер хей. Эрткен чылын «Торгалыг» КУБ Наадым болгаш Республика хүнүнге уткуштур күрүнениң малчын бүдүрүлгелериниң аразынга республикага эң дээрэ үш бүдүрүлгениң санынче кирген. Бригадир Алексей Куулар «Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы» деп атты, мурнакчы малчын Серен Монгуш «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг аттарны чаңгыс чылын чаалап алган. А 2002 чылда ол-ла алдарлыг атты Оюн-оол Тумат чаалап алган. Чаңгыс бүдүрүлгедэ үш чыл дургузунда үш кижги алдарлыг аттарга чединген, олар ам-даа аңаа доктаарын бодавайн турар. «Торгалыгның» малчыннары эрт-

Журналистиң көрүжү-биле

кен чылын чүс төрүүр хойдан-на 92 хураганны камгалап алган. Ол хире бедик көргүзүгнү ажары берге ышкаш сагындырза-даа, бо чылын оон-даа бедик көргүзүгнү малчыннар тыптып келген. Өске кым-даа эвес, торгалыгжылар боттары! Өвүр кожуунуң малчыннарынның чаңылчаанын езугаар хой-өшкү оолдаашкыны орайтап – часкаар эгелээш, эрте чайын доостур. Июн 1-деги медээлер езугаар «Торгалыг» КУБ-тун малчыннары 2329 төрүүр өшкү-хойдан 2282 баш анай-хураганны камгалап алган азы 98 хуу болган. Ам-даа төрүүр өшкүлөр бар, ынчап кээрге бо чылын чаш малдың баш санын 100 хуу камгалап алыр арга магадылаттынып арткан!

Үш чыл бурунгаар ажил-агыйга 3116 баш хой-өшкү турган болза, ам бо хүнде коданнарда 6692 баш хой-хураган, 514 өшкү санаттыган азы чыл санында-ла өзүлдө муң баш ажыг бооп турган-дыр! Ниитизи-биле 19 коданда мал бар. КУБ-та ниитизи-биле 70 хире кижги хаара туттунган. Олар дээрге чүгле малчыннар эвес, тудугжулар, трактористер, сакманчылар-дыр.

Чылдан чылче бедик көргүзүглерни чедип ап турар мурнакчылар — бүдүрүлгениң кол өзээ ол. Олар кымнарды дээрге, Тыва Республиканың алдарлыг малчыннары Оюн-оол Тумат, Анатолий Донгак, Серен Монгуш, Бүрбү Донгак олар-дыр. Бо чылдың баш бурунгаар түннелдери-биле Бүрбү Донгак чүс баш төрүүр хойдан 150 хураганны камгалап алган! Чүгле Өвүрдэ эвес, бүгү республикада бо көргүзүгнү ажары берге-ле боор. Тураскаалдыг, байырлалдарлыг чылды үстүнде адаанывыс малчыннар база эки уткуп турар — олар шулту чүс баштан-на чүс он, чүс баш чаш малды камгалап алган. Аныяк

малчыннар тыптып кээп, ада-иезиниң орнун солуп турары өөрүчүг. Мерген Кыспай, Алик Дөңгүр олар бо чылын бир дугаар төрүүр аныяк хойлар ап алгаш, багай эвес көргүзүглерни чедип алган. Келир үеде идегел бо ышкаш аныяктарда дээрзи билдингир.

Малчын амыдырал берге дээрзи билдингир. «Торгалыг» КУБ-та база бергедээшкиннер хей болбайн канчаар. Эң кол берге чүүл — көдээ ажил-агый продуктуларының садар өртээниң кудузу деп, А.С. Куулар санап турар. Тывада эт, дүктү эки өртөккө чедир аар, дужаар чер чок. Күрүнеден мал дээш дотацияны мүн-не берип турар, ол-даа болза деткимче. Канчап-даа кээрге, боттарының күжүнге ынаныр апаар. Эрткен чылын торгалыгжылар Ак-Чыраа девискээринге база боттарының чурттап турар одар-белчирилдеринге 250 тонна сигенни кезип белеткеп, мал чеминиң быжыг суурун тургускан. Түннелдер ону бадыткап турар. Бо чылын март айга чедир малчыннарның шалыңын төлеп берген. Ажил-агый үндүрүт талазы-биле өре чок.

Ам чоокку сорулга — кыргызда, аңаа белеткел доозулган. Сиген кезилдезинге база белеткел төнгөн, тракторлар септеттинген. Келир үеде лизинг-биле төрүүр малды көвүдөдир садып аар болза эки деп, А.С.Куулар база бир улуг сорулганы айтты. Ынчалза-даа ол айтырыг амдызында бүтпейн турары харааданчыг. Торгалыг девискээринге биезде ышкаш он-он мүн хой-өшкүлөр өстүрер дизе, күрүне талазындан деткимче черле херек. Лизингиниң механизмин сайзырадып, боттуг дузаны малчыннарга көргүзөр болза, олар боттарының талазындан мал бажын өстүреринге белең.

Улуг байырлалдарны төлептиг уткуп аарынга «Торгалыг» КУБ колдуу белең дээрзи илдең болду. Эрткен чылын кожуунга чыл түннели-биле тиелекчи болгаш, олар «УАЗ-452» автомашина-биле шаннаткан. Кожуунуң чагырга чери ажил-агыйга шыдаар шаа-биле дузалап, тиелекчилерни шаңнап-мактап, бензинни берип турарын демдеглезе эки. Бо чылын база эки көргүзүглер оларга чаа-чаа шаңнал-макталды азаап турар. Чүгле республика чарыжының түннелдерин хуу кижилер биле күрүне бүдүрүлгелериниң аразынга ийи аңгы чорудары кончуг чугула. «Торгалыгда» байдал турум болгаш ажил-ишчи дээрзи көскү болду. Кыдыг-кызыгаар черде каш чыл улаштыр шалыпчы ажилдап турар бүдүрүлгениң малчыннарынга чаа-чаа чедишкиннерни, ааскежикти, кадыкшылды күзеп каары черле артык эвес боор.

Николай КУУЛАР.

Сүт-Хөлдөн медээлер

Кыска хуусаада

Кожуунуң ажил-агыйлары, араттар часкы тарылганы кыска хуусаада бедик агротехниктиг байдал-биле дооскаш, сугаттыг черлерден чаагай дүжүттү ажаап алыр сорулга-биле хүн бүрдө күженишкениң ажилдап турар.

Ниитизи-биле кожуун 4900 гектар черге тараа культура-ларын тарыыр. Кожуунда МУБ «Хемчик», КУБ «Ишкин» база Устүү-Ишкинде коллективтиг ажил-агый, араттар, амы-хууда чурттакчылар каттышкаш, 3005 гектар черниң суггарылгазын чедишкениң дооскан. Сөөлгү хүннерге чедир 888 гектар черни чаргаш, илиртээн. Ол ышкаш 710 гектарда кызыл-тасты чашкан. Бора-Тайгада, Кара-Чыраада часкы тарылга ажилдары организаастыг чоруп турар.

Урезин талазы-биле бо чылын шоолуг-ла бергедээш-киннерге таварышпаан. Көдээ ажил-агый яамызын таварыштыр «Ресагротехтөп-тен» 415 тонна кызыл-тас, арбай урезини-биле хандырылган. Кожуун шыгжамырындан 359 тонна урезини берген. Араттар болгаш ажил-агыйлар база чурттакчы чон картошканы 206 гада, ногаа аймааның тарылгазын 15 гада удаа-дараа чорудуп турарлар. Бо ажилдар ам-даа уламчылавышаан.

Бо хүннерде тараа шөлдеринде 25 трактор тура дүшпейн ажилдап турар. Тараа чаштырар сеялка үрелииш-кин чок. Ээлчеглиг ажилдарда 52 трактористер хаара туттунган, шөлдерде 292 сугатчылар доктаамал ажилдап турар, амдызында кайда-даа суг элбек. Тараа, ногаа культураларының ажаалдазын экижидип тургаш, сүт-хөлчүлөр шаң, аңмаар сыңмас чаагай дүжүттү алыр сорулганы салгаш, хей-аытыг, бедик тура-сорукутук ажилдап турарлар.

Тудуп эгелээн

Кожуунда «Дээрелиг» деп аттыг көдээ ажил-агый бүдүрүлгезиниң удуртукчузу Э.С.Ондарның база хуу сайгарлыкчы К.М.А.Ондарның удуртулгазы-биле кожуунуң федералдыг улус судунуң тудуу эгелээн.

Суурнуң ажил-агый чок 20 аныяк оолдарын эвилелдеп алгаш, олар ол чаа тудугну орту кирир туда бергенер. Ук

тудугнуң хемчээли хоомай эвес, 18 өрээлдег, ол кожуунда база бир улуг тудуг объектилеринге санадып турар. Оон өртөк-үнези эвээш эвес болгаш шынары эки болуру-биле ону тудуп доозарынга 6 миллион рубль көрдүнүп турар.

Уран-шевер тудугжулар бо тудугну он айның эгезинде тудуп дооскаш, ажыглалга кирир сорулганы салган. Тудугнуң удуртукчулары, хоочун прораб Б. Ш. Ондар ук тудугну шынарлыг, дүрген темп-биле дооскаш, улус судунуң ажилдакчыларының ажилдаарынга таарымчалыг байдалды тургузарын шийт-пирлээнер. Оларның эчис сорулганыга чедип, эткен сөзүн ээлээр боор дээрзинге чигзиниг турбас.

Аалчылар үзүлбес

Кожуун төвү Суг-Аксы суурда «Айдыс» аттыг бүдүрүлгениң ээлери Алдын-кыс Дажы-Сереновна, Олег Ондарович Лопсаннарның ажил-агыйкызы аайлыг эвестер, олар хереглекчилер ниитилелиниң ээн кагдылган хей-ниитиниң чеменинге черин кожуун чагыргазы-биле 5 чыл иштинде тускай керээ чаргаш, холга алгаш, ону эде-хере тыртып, септеп-селээш, ажыглалга киригени өөрүчүг болушкуннарның бирээзи болганын демдеглээр апаар.

Ол столовая чүгле Суг-Аксы суурнуң чурттакчыларының эвес, кожуунуң ол-бо суурларындан келтилерни аалчыларның, чорумалдарның доктаап дүшкеш, аш-чем, суксуң ижер-чиир турум өртээли болу берген.

Суурнуң ортузунда ол столовая чонга дыка-ла таарымчалыг. Столоваяда стол-сандайларны болгаш еске-даа дериг-херекселдерни салып, улам аян-шинчи кириген. Янзы-бүрү аш-чемнер аймаан ында тускай эртемниг, холу чемзиг повар кыстар бүдүрүп, чонну эртирип турарлар. Столоваяда чүзүн-бүрүн чемнерниң өртээ ындыг-ла кончуг аар эвес, өй-тавында. Херек апарза, ол столоваяга тускай чагыг езугаар кандыг-бир байырлалдарны организа-стап болур.

Алызындан ада-ызыгууру амыдыралчы, бурунгаар көрүш-чүткүлдүг Алдын-кыс, Олег Лопсаннарның ажил-ижинге ам-даа чаа-чаа чедишкениннерлиг болурун күзеп каары артык эвес деп бодаар мен.

Бораш ОНДАР.

Хереглекчилер ниитилелинде

ҮНЕПЭЭР БОЛДУ

Чадаана хоорайның хереглекчилер ниитилели бо чылдың май 14-те тургустунганындан бээр 10 чыл болган юбилейин демдегелп эрттирген.

Он чыл бурунгаар бо садыг организациязы баштай «Северянка» аттыг кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилге кылдыр тургустунган болза, 2001 чылдан бээр Чадаана хоорайның хереглекчилер ниитилели кылдыр бүрүткеттинген. Баштай-ла чаа тургустунуп турда, аңаа хамаарылгалыг чүгле 36 олуттуг столовая болгаш 16 бичи садыглар турган. Амгы үеде Чадаана хоорайның хереглекчилер ниитилелиниң кол хөрөңгизиниң ниити түнү 8 млн. 240 муң рубль четкен, коллективте 135 кижги ажилдап турар. Хоорай садыг-

ларындан аңгыда, Чыраа-Бажында, Чыргакыда, Элдиг-Хемде, Хорум-Дагда, Шемиде, Теве-Хаяда болгаш Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы суурда холушак барааннар садыглары бар.

Чадаана хоорайның хереглекчилер ниитилели чүгле кожуунда эвес, бүгү Тывада, оон туржук, харын-даа Россияда шыдал-быралыг садыг-бүдүрүлге чери апарган дизе, хөөредиг чок. Оон 10 чыл болган байырлыг хуралынга байыр чедирип чүве чугаалаан эштер ынчаар үнелээр болду.

Бо садыг-бүдүрүлге черинде

70 ажыг хаваннарны ажаап тудуп турар. Оларны назы-хар аайы-биле 14 өрээлдерде Олег Мартаң-оол, Виктор Куулар, Алексей Сат ажаап тудуп турарлар. Хоорайның хереглекчилер ниитилелинде бедик мергежилдиг, дуржулгалыг тускай эртемниглер ажилдап турар. Кол бухгалтер Дарый Ондар, үндүрүлгелер болгаш янзы-бүрү чылдалар талазы-биле Ираида, кадрлар-биле ажилдаар Чамьин Рада болгаш өскелер-даа коллективтиң чоргааралын чаалап алган.

Хоорайның хереглекчилер ниитилелиниң 10 чыл болган байырлалынга чалаттырып келген Каа-Хем, Эрзин, Бай-Тайга кож-

поларының, Арыг-Үзүү көдээ садыг четкизиниң болгаш ТР-ниң Хереглекчилер эвилелиниң даргазы, ТР-ниң Хоойлужудулга палатазының депутаты Х.Д.Монгуш, Чадаана хоорай чагыргазының даргазы Н.О.Кара-Сал, кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы М.Д.Ховалыг, Бай-Тайганың кожпо даргазы М.С.Чымба болгаш өскелер-даа сөс ап чүве чугаалааш, Чадаана хоорайның хереглекчилер ниитилелиниң коллективиниң, оон даргазы Розалия Дегениң шыдамык, чону дээш олут орбайн, тывын-гыр ажилдап турарын мактап байыр чедирип, суй белээн сөңнеп турдулар.

«Эң тергийн садыгжы» деп конкурсту база онзагай чараш,

амгы үениң негелдезинге дүүштүр организаастаан. Шылгараан садыгжылар Тыва Республиканың хереглекчилер ниитилелиниң ам бо чайын болур 80 чыл юбилейинге садыг талазы-биле конкурска киржиринге белеткенип турар. «Эң тергийн садыгжы» деп конкурстун тиелекчилерин 15 муң рубльдин өртөктиг барааннары-биле шаңнаан. Бо коллективтиң ажилында үлегер ап болур чүүлдер хей дээрзин чамдык удуртукчуларга сүмелеп каары күзөңчиг.

Чадаана хоорайның хереглекчилер ниитилелиниң тургустунганындан бээр 10 чыл болган байырлалы солун, амыдыралчы утка-шынарлыг концерт-биле доозулган.

Оолак КАРА-САЛ.

ТҮРЕГДЕЛДЕН ЧЫРЫК ОРУУН ТЫПКАН ТЫВАМ

Чырык өртемчейде чурумалы-биле каас-чараш Тыва үе-дүптен бээр бо хүннерге чедир хөгжүлденин оруунда турбушаан. Бурунгудан бээр төөгүвүс бижиттинген, тускай номнар кылдыр тургустунган.

Орус аян-чорукчу Ксения Минцлова "Ыракта чер" деп Урянхай черинин талазы-биле аян-чорук демделгелин "Всходы" деп журналга 1918 чылда парлаткан. Ук номда Тываны Минцлова мынча деп бижээн: "Ук чуртту таварты Улуг-Хем агып чыдар. Оон бедик дагларында алдын, мөңгүн, чес, даг-дүгү, хөмүр-даш, демир болгаш өске-даа бойдус байлаа элбек. Хемнер, хөлдөрүндө балык аймаа кайгамчык хөй. Тус черниң чурттакчылары колдуу-ла балык чивес. Сырый ыяштыг тайгаларында киш, дилги, күзен, ас, диин, адыг, дырбактыг, бөрү, улуг аң аймаа хостуг одарлап чоруур".

Өгбелеривис өг-оран савазына ажи-төлүн, мал-маганын өстүрүп, көшкүн амыдыралдыг чораан. Чүге дээрге черивистин бойдузу мал ораныга таарымчалыг кылдыр чаяттынган. Кайгамчык чараш бойдустуг, үнелиг эртинге-байлактыг биче-буурай тыва чон муң-муң чылдар дургузунда иштикин, даштыкының дарлалына базындыргаш, езулуг хөгжүлдеже кирип чадап чораан.

Кадыг-дошкун кыдат, моол дарлалдың үезинде чонун мал-маганын үндүрүп дээш хоозурадып, ууттунмас аңныр-тывыш үндүрүүн күүседирин албадып чораанындан Тыва өскөртөн келген чоннарга бүдүүлүк, билиг чок, черликсиг кылдыр-көстүр чораан.

1905-1907 чылдарда Россияга болган революция Чөөн чүктүн дарлаттырган чоннарының национал-хосталгалыг шимчээшкенине улус салдары чедирген. Оон түннелинде 1911 чылда Кыдатка Цин империязының кадыг-дошкун тургузуу буступ дүшкен. Тывага, Моолга национал-хосталгалыг шимчээшкенин 1911-1912 чылдарда болганындан манчыкыдат феодалдарның тергиделин узуткаан. Ол чылдардан эгелеп Тыва хөгжүлденин оруун дилеп, орус чон-биле найыралдыг харылзааны эгелээн. Тыва бот-тускайлан күрүне бооп болур, ынчалза-даа ол өске улуг күрүненин хайгааралына (протекторатынга) турар дээрзин тыва ноянар маргышпай турганнар. Кайызы экил, Моол бе азы Орус күрүнеге чоокшулажырынын айтырыы маргылдаалыг турган. Бир-ле дугайында, 1913 чылдын сентябрь 28-те, Ус кызыгаар округунун черектер эргелекчизи Цецеринге Тываның Хемчик дивискээринде чонун Россияны хайгааралына кириеринин дугайында дилегни Чадаана хүрээзинин Камбы-ламазы Лопсан Чамзы бижээн. Оон соон дарый Хемчиктин Даа кожуунун нояны Буян-Бадырғы ындыг уткалыг дилегни Ак хаанче (Николай II-же) чоруткан. Ук дилег Россия империязының даштыкы политика архивинин "Кыдат стол" фондузунда бар. Урянхай ноянарның болгаш Тывага алдын-тывыш төлээлеринин ындыг хевирлиг дилеглеринге үндөзүлгө, 1914 чылдын апрель 17-де Тываны Россияны хайгааралына алганын чарлаан.

1920 чылдын күзүндө И.Г. Сафьянов Тывага РСДРП-нин Сибирь ревкомунун, Енисей губкүүс-комунун төлээзи бооп база катап ээп келген. Аңаа Урянхайның болгаш кожасы Моолдун үндөзүн чурттакчы чону-биле найыралчы

харылзааларны тургузарын дааскан турган. 1920 чылдын сентябрь 16-20 хүннеринде Турага орус чурттакчыларның чыгыжы болган. Аңаа Иннокентий Георгиевич "Тываның айтырыглары, оон эрткен болгаш амгы үези" деп илеткелди кылган. Орус, тыва чыышты эрттирип, 1918 чылдын керээзин катап күштүг болдурарының чугулазын айткан. Ол-ла сьездиге Сафьяновтуң саналдааны-биле Белодарск хоорайны Красный кылдыр эде адаан. Ол үеде Тывага байдал дыка дүшкүрлүг турган. Ян-Ши Чаонун каттышкан ак отряды айылды диргелдирген. Ук айылды Сафьяновтуң эвээш санныг отряды чайлаткан. Удаваанда Сафьянов Сибревкомга болгаш РКП (б) ТК-ның Сибирь бюрозунга Тыва дугайында илеткел кылган. Партия ТК-зынын айтышкыннарын удуртулга болдургаш, ол боор 1920 чылдын сентябрь 20-де доктаал хүлээп ап, аңаа тыва улуска национал бот-догуннашкын дугайында айтырыгны боду шийтирилээр арганы бээр деп айткан.

Чадаанага Хемчиктин ийи кожуун төлээлекчилеринин чыыжын эрттиреринге И.Г.Сафьянов чугула ажилды чоруткан. Ол хуралга бүгү Тываның хуралын чыылдырып, аңаа Тываның бот-тускайлааны дугайында айтырыгны шийтирилээр дугурушкан.

Оон эгелээш Тыва Россия-биле харылзаанын быжыглап эгелээн. Россияга болган Улуг Октябрьның Социалистик революциязының тирилелгезинин соонда, Тывага хамаарыштыр Россияның хайгааралы чоорту читкен.

Иннокентий Сафьянов Тываны Россияның колониязы кылдыр сорулгалыг ажил чорудуп турган комиссар Григорьевке удур ажилдарны чорутпушаан, ук чурт бот-тускайлаң, хамаарышпас эргелиг күрүне болур ужуру дээр бодалды Тываның ноянарның ханызы-биле тайылбырлап чораан. Ол сорулганы боттандыраы-биле Бүгү-Тываның Улуг Хуралын чыыр, аңаа тыва чонун салым-чолун тодардырын кожуун бүрүзүнге бүзүредип эгелээн. Ук саналды Даа кожуунун хүн-нояны Буян-Бадырғы бүгү талаалыг деткип, хуралдын чугаалажыр айтырыгларын, Конституция төлөвилелин белеткээринге идепкейлиг киришкен.

1918 чылдын июнь 18-те орус чонун болгаш Тываның 9 кожуунунун төлээлеринин каттышкан 5-ки сьездизинге эл-найырал, бот-боттарына дузалажырының, Тываның бот-тускайлаңының дугайында керээни хүлээп алган. Ол документ езугаар Россияның революстуг Чазаа Тываның бот-тускайлаң күрүне болурун, хамаарышпас эргезин деткээн. 1921 чылда Тывага улусчу революция тирилээн соонда, эртинге-байлактыг Таңды сыннарының эдектеринде турар Суг-Бажы суурга Бүгү-Тываның тургузукчу хуралы (сьездизи) болуп эрткен. Кымга-даа хамаарышпас Таңды-Тыва республиканы тургузар дугайында төөгүлүг шийтирени аңаа хүлээп алган.

Бүгү-Тыванын тургузукчу хуралына 300 хире делегат болгаш шупту кежигүннер киришкен. Оларның 200-ү — бөдүүн

араттар. Совет Россиядан 18 кижжи составтыг делегация киришкен. Оларның иштинде Иннокентий Сафьянов, Яков Чугунов, Сергей Кочетов бар. Хуралга кожавыс Моолдун, Коминтернин төлээлери база киришкен. Улуг Хуралдың Президиумунга 4 нояон, 7 дүжүмет сонгуткан. Секретарына амбын-ноянын дузалакчызы Дарыма сонгуткан. Ол-ла хуралга Бүгү-Тываның найысылалы Кызыл болур дээрзин дугурушкан.

Таңды-Тыва революстуг Чазааның Төп Чөвүлелинин кежигүннеринге Буян-Бадырғы, Чымба, Содунам-Балчыр, Тонмит, Лопсан-Осур, Дамдын, Ензак кирген. Чазак кежигүннеринин Чөвүлелинин даргазына амбын-ноя турган Содунам-Балчыр сонгуткан. Ынчангаш Суг-Бажы, амгы Кочетов суур — Тываның эң ыдыктыг, эргим, үнелиг булуну бооп төөгүс кирген.

Сибирьның революстуг комитетинин даргазы Сафьяновтуң байыр чедирген сөстери-биле хурал ажыгтынган. Бо чыышка шаптыккан күштер хөй болган, ынчангаш оон ажылы үре-түн-недиг боор ужурулуг. Бо чыышка хостуг сонгуткан Улусчу-революстуг чазак чонун хосталгага чедирер күштү тып алыр ужурулуг. Таңды-Тываның чону бо чыыштын түннелинде сеткил ханар ужурулуг — деп, ол чугаалаан. Ол Сибревкомунун мурнундан изиг байырны сьездинин киржикчилеринге чедиргеш, орус делегациянын ажылдап кылганы хүн айтырыгларын саналдап кириген. Ында мындыг айтырыглар кирген: Россияда, Моолда,

Урянхайда политиктиг байдал дугайында; Таңды-Тыва улустун бот-догуннаашкынының дугайында; Таңды-Тываның хамаарыларының дең эргезинин дугайында; улус өөредилгезинин дугайында; шажын-чүдүлге дугайында; эмчи хандырылгазы; Таңды-Тыва улустун экономиктиг сайзыралы; шийдилге дугайында; Урянхайның кызыгаарын камгалаар дугайында; Таңды-Тыва улустун Моолга хамаарылазының дугайында; Таңды-Тыва улустун Совет Россияга хамаарылазының дугайында; Таңды-Тываның Чазааның сонгулдлары; улус шийтекчизин сонгууру болгаш өске-даа, шупту 26 айтырыгны чугаалажып көөрүн дугурушкан.

Крайревкомунун өмүнээзинден Стрелков сөс алгаш, Совет эрге-чагырга тургускан Россияның чону-биле эвилелдежи алгаш, чаа амыдыралды тывалар тургузар дээрзин ол демдегелээн. Кызыл Армияның өмүнээзинден Чугунов санал берген.

Бо байыр чедиришкенин ханы кылдар Таңды-Тываның өмүнээзинден чыыштын даргазы Буян-Бадырғы чүве чугаалаан. Мынчага чедир ак орустар-даа, кыдаттар-даа Таңды-Тываның чонун дарлап, мөлчүп келген, чүгле бо Урянхай крайга совет коойлулар келгенде, Сибревкомунун даргазы Сафьяновтуң ачызы-биле Таңды-Тываның эрге-шөлээ чок чоруу читкен, хаанныг Россияның, Кыдаттын болгаш Моолдун маңаа тергидеп турганы эрге-шөлээ чок чоруу узуткаттыган. Ам тывалар бодунун амыдыралын боттарына дүүш-

тур тургузуп алыр арганы алган, ол амыдырал хостуг болгаш өөрүшкүлүг болур деп чугаалаан.

Маады кожуунун төлээзи Лопсан-Осур, орус чурттакчыларның төлээзи Медведев санал бергеннер.

Хурал даргазы Буян-Бадырғы бөгүн кол айтырыг — Таңды-Тыва улустун бот-догуннаашкынының дугайында болганда, эң баштай бо айтырыгны көөр-дүр, а өске айтырыглар оон хамааржыр болгай дээр. Аңаа Стрелков удурланып, бот-догуннаашкын-дан аңгыда, оон-даа чугула айтырыглар бар, чижээ, орус болгаш Таңды-Тыва улустун аразында харылзаалар айтырыын баштай көөр ужурулуг чүве-дир деп маргышкан. Аңаа Сафьянов киржи, хуралда 35 сумунун төлээлекчилери бар-дыр, ынчангаш бот-догуннаашкын айтырыгына улуг бергедээшкенин турбас боор деп чугаалаан. Оон соонда Таңды-Тываның чамдык төлээлери Таңды-Тываның бот-догуннаашкыны дээрге кандыг-бир күштүг күрүнеден оон хамаарылга чок болурунун демдээ апарбас бе, бир эвес ындыг болза, Совет Россия ону канчаар көөрүл деп, Сафьяновтан айтырган. Аңаа Сафьянов мынчаар харылаан: "Орус делегация Тываның бот-догуннаашкынын деткип турар, оон угланышкыны кандыг-даа болур болза, чүгле деткир".

Оон соонда делегей байдалынын дугайында илеткелди Стрелков кылган. Ол империалистиг тургузуп бүгү делегейде ирип дүжүп турар, оон даргалакчы шынарын революстуг аңгы бо-жаннады берген деп чугаалаан. Коминтернин төлээзи Цырен-джапов Моолда революстуг шимчээшкенин дугайында чүве чугаалаан.

Хемчиктин ийи кожуунун өмүнээзинден сөс алган Езуту чагырыкчы ук кожууннарның чону боттарынын иштиги ажил-чорудулазына болгаш эргелеп-башкарылазына чүгле бот-тускайлаң чорук херек деп турар дээрзин чугаалаан. Тожу кожуунун төлээзи Лопсан-Серен тожурларга-даа, өске кожууннарда-даа Моолдун ыдыктыг эрге-чагырга херек деп санаанын дыңнаткан. Маады кожуунун төлээзи Сайын-Белек чагырыкчы мынча дээр: "Бистиң кожууну-вус улуг эвес, орус чон-биле кады чурттап турар бис, ынчангаш кымның-даа хайгааралына турары биске демей-ле, ынчангаш хурал киржикчилери канчаар шийтирилээр болдур, аңаа каттыжар бис". Салчак болгаш Оюн кожууннарның төлээлери база хөйүнге чагыртыр бис дишкен. Ынчангаш хурал Тыва бот-тускайлаң күрүне болуп хөгжүүр деп шийтирени хүлээп алган.

Дараазында айтырыг: "Таңды-Тыва улустун Совет Россияга болгаш Моолга хамаарылазының дугайында". Чогум черле Таңды-Тыва улус чорудулганы канчаар чорударыл: бот-тускайлаң бе азы кайы-бир күрүненин хайгааралына бе?

Буян-Бадырғы маңаа тайылбыр кылгаш, дем чаа хүлээп алганыыс бот-тускайлаң болур дээр айтырывыс делегей херектерин шийтирилээринге хамаарышпас деп чугаалаан, бо

айтырыг талазы-биле Тыва бот-тускайлаң бооп шыдавас, ыялап кайы-бир күрүненин хайгааралына турар болза эки дээр. Ийи Хемчик кожуунун өмүнээзинден Ананды чагырыкчы сөс алгаш, Таңды-Тыва иштиги херээр бот-тускайлаң шийтирилээр, а делегей херектерин Совет Россия-биле кады чорудар болза эки деп саналдаан. Ук саналга Оюн, Салчак, Тожу кожууннарның төлээлери база каттышканнар. Революстуг Моол база делегей херектерин Совет Россия-биле кады чорудуп турар болгай деп, Маады кожуунун төлээлекчилери деткээн.

"Таңды-Тываның улусу бодунун иштиги херектеринге болгаш бодунун чонунун бот-башкарылазына кымга-даа хамаарышпас, бот-тускайлаң болгаш делегей хамаарылазына Таңды-Тыва улус Россияның Социалистик Федеративтиг Совет Республиказының хайгааралын хүлээп ап тур" деп шийтирени хүлээп алган.

Хуралдың киржикчилери хамааты кижинин эргелеринин дугайында айтырыгны база чугаалашкан. Оон соонда Сафьянов хуралдың киржикчилеринге орус делегациянын ажылдап кылганы Таңды-Тываның конституциязынын төлөвилелин кириген.

Маады кожуунун төлээзи Лопсан-Осур ол шагда-ла Совет Россиянын талаалакчыны кижжи болгайды, кирген төлөвиледи хүлээп алырын кожуунун бүгү чурттакчыларынын өмүнээзинден саналдааш, өске делегаттарны кыйгырган. Орта Буян-Бадырғы удурланган. Бир эвес Маады кожуун конституцияны саналонал чокка хүлээп алыр дээр болза, оларның херээ-дир, а өске кожуун төлээлеринин саналонал солчур эргезин казаан херээ чок деп чугаалаан.

Крайревком даргазы Стрелков сөс алгаш, херек үлгеткен кижинин хосталгазын казып болгаш албадалдыг күш-ажылче шийдери эриидеп шийдиринден артык чүүл-дүр, конституцияны хүлээп алган соонда, кем-херекти эриидел-биле шийдер чорукту ап каар херек дээр.

Сафьянов база катап туруп келгеш, кижжи эриидээр чорук дээрге, эң бужар, эң чыдып калган арга-дыр, ол аргадан Кыдат-даа, Моол-даа адырылган деп шынзыткан.

Чүгле оон соонда эриидээр чорукту конституцияга кирибес деп шийтирени хүлээп алган.

22 кезектен тургустунган Таңды-Тываның баштайгы Конституциязын хүлээп алган.

Оон бээр 83 чыл эртип турар. Ол үенин дургузунда Тыва шартаразынын берге болгаш нарын оруктарны эртип чорааш, бурунгаар хөгжүлдени алган.

Амгы үеде бүгү Тываның сумуларынын, кожууннарнын, хоорайларынын албан, бүдүрүлгө черлери, хуу чон Тываның Россияга каттышканындан бээр 60, Кызыл хоорайнын үндөзилеттин тургустунганынын 90 чыл байырлалдарын төлөпиг уткуур дээр бар аргаларын, бүгү күштерин шапкынчыдып турар.

Биче-оол МААДЫ,
журналист.

(Гонорарын редакцияга
арттырдым).

ТР-ниң Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызы 2004-2005 өөредилге чылында культура болгаш уран чүүлдүн дараазында дээди өөредилге черлеринче абитуриентилерни чалап тур

Чөөн-Сибирьниң культура болгаш уран чүүлдүн күрүне академиязы:

1. Библиотека-информациялыг ажил-чорудулга - 2.
2. Музей ажил-херээ болгаш тураскаалдар камгалалы - 2.
3. Улусчу уран чогаадылга: хореография коллективиниң уран чүүл удуртукчузу; вокал болгаш хөйүнүң ырының уран чүүл удуртукчузу - 2.
4. Ус-шеверлел информатиказы - 2.
5. Культурология - 1.
6. Социал культура ажил-чорудулгазы - 1.
7. Хөгжүмүг күүселде (баян) - 1.
8. Хол-биле кылган уран кылыглар уран чүүлү - 1.

Шупту - 14. Шылгалдалар Кызылга академияның Тывада салбырынга июль 1-де эгелээр. Тел: 3-64-54.

Чөөн чүктүн күрүне уран чүүл академиязы:

1. Театр режиссуразы - 1.
2. Хөгжүмүг күүселде (домра) - 1.
3. Оркестр дирижеру - 2.
4. Музыкаведение - 1.
- Шупту - 5. Шылгалдалар Красноярск хоорайга эртер.

Красноярскиниң күрүне уран чүүл институту:

1. Скульптура - 1
 2. Графика - 1 (төлеп өөренир).
 3. Каасталга эт-херексел кылырының уран чүүлү - 1 (төлеп өөренир).
- Шылгалдалар Красноярск хоорайга эртер.

Санкт-Петербургтун күрүне театр академиязы:

1. Шиниң уран каасталгазының технологиязы - 1.
 2. Театрведение - 1.
- Шылгалдалар Санкт-Петербургка июль 6-дан эгелээр.

С.А.Герасимов аттыг кинематография институту:

1. Актер уран чүүлү - 1.
 2. Уран-чечен фильминиң режиссуразы - 1.
 3. Драматургия - 1.
 4. Киноведение - 1.
 5. Кино тырттыраы - 1.
- Шылгалдалар Москвага июль 1-де эгелээр.

Санкт-Петербургтун күрүне кино болгаш телевидение университети:

1. Аудиовизуальная техника - 1.
 2. Кино материалдарының технологиязы - 1.
- Шылгалдалар Санкт-Петербургка эгелээр.

Кемеровонун культура болгаш уран чүүл академиязы:

1. Дирижерлаары (академиктиг хор) - 1.
 2. Хореография - 1.
 3. Оркестр болгаш хылдыг хөгжүм күүселдези - 2.
 4. Библиотека болгаш информация ажил-чорудулгазы - 2.
 5. Музей ажил-херээ болгаш тураскаалдар камгалалы - 2.
 6. Дизайн - 1.
 7. Социал культура ажил-чорудулгазы - 3.
- Шылгалдалар Кемеровога июль 15-тен эгелээр.

ЧЫРЫ-ПА, «ХЕМЧИКТИҢ СЫЛДЫЗЫ!»

Барыын-Хемчик кожунун «Хемчиктин сылдызы» солунун коллективни редакцияның берге байдалын эдип алып сорулга-биле, кожуну база хоорайның удуртукчуларын болгаш улуг коллективтерниң удуртукчуларын чыып алгаш, аяк шайны чооглап ора, арга-сүме солчуп, ачы-дуза чедирилгезин ап, ажыктыг чугааны кылган. Аалчылар болгаш чалатканнар кожун солунунун байдалын билип, болур-чогуур дузаны көргүзерин аазаан. Барыын-Хемчик кожун чагыргазының даргазы Алексей Монгушович Маркс-оол 20 муң рубльди, Ак-Довурак хоорай чагыргазының даргазы Владимир Сагаанович Монгуш 35 муң рубльди солунун агар санынче шилчидип бээр болган. «Улуг-Хем» солундан хоочун журналист Алексей Сарыгларович Бегзин-оол («Хемчиктин сылдызынга» ол аңаа редакторлап база ажилдаан) эрги коллективинге белек кылдыр сканерни эккеп берген. Ак-Довурактын педучилищези, коммунал ажил-агый чери, харылзаа салбыры, пенсия фондузу, школалар база «Мажалык» чечен чогаал каттыжылышкыны - шупту «Хемчиктин сылдызы» күш кирип, солун солуннарның бирээзи болзун дээш чаагай күзээшкенини кылып, материалдыг дузаны көргүскен.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

БИР ИЕНИ ШИИТКЕН...

Февраль 26-да Кызылдың Ленин кудумчунда 56 дугаарлыг бажың чангыга хөй-ниитиниң арылганын чериниң онгарындан тывылган чаа төрүттүнген бичи чаш дугайында республиканың массалыг информация чепсектеринге медээ чонун дүвүрелин оттурупкан турган. Чаш төл 2 дугаар божудулга бажыңның перинаталдыг төвүнүң эмчилериниң ачызында дириг арткан, оң иезин үр-даа болбаанда тып алган. Мындыг коргунчуг үүлгедигни кылганы дээш Кызылдың хоорай суду доң баарлыг ава Азлита Ак-Ламаны чоокта чаа хосталгазын ийи чылга казыдар кылдыр шииткен.

Судтадып турар кижини бодунуң бурузун судка долузу-биле билинген. Кайда-даа ажилдавайын турар, материалдыг бергедээш-киннерге таваржып турар хамааты назы четпезин үш уругну азырап олурар болгаш, адазы чок өзер турган төлдү күзевээнин чугаалаан. Ол судтун аңаа хамаарыштыр буруудалышкыны-биле чөпшээржип турарын илереткеш, шииткелди суд сайгарылгазы чокта үндүрерин дилээ.

Чурттап турган черинден характеристика езугаар алырга, ол ажы-төлүн азыравайн, арага ижеринге сундулуг турган, моон мурнунда херектерге база онаажып турган: 2000 чылда - өлүрүүшкүн кылыр кыжанышкыны азы кадыкшылга аар хораны чедиргени база бузурчучу чорук дээш, а 2001 чылда эрттир камгалангаш, кижиниң кадыкшылынга аар хораны сагышты-биле чедиргени дээш 6 ай шенелдени алган.

Судтадып турар кижиниң үүлгединиң хөй-ниити айыылдыын база оон назы четпес ажы-төлдүг болганын барымдалааш, суд ону хосталгазын казып шиидерин чөптүг деп санаан. Ук херекти Кызылдың прокуратура-

зының улуг истекчизи Н.Р. Буликян истеп турган.

Кызыл хоорайның прокуратуразының истекчилери чаа төрүттүнген төлүн өлүрген ие Д.Аянмаага хамаарыштыр кеземче херезин база судче чоокта чаа шилчидкен. Ол ие чаш оглун тынып шыдавас кылдыр оон аксын болгаш думчуун скотч-биле дуй чыпшыргаш, Ленин кудумчунда бок төгөр контейнерже октапкан бооп турар. Херекти Кызыл хоорайның прокуратуразының истекчизи С.Ч.С. Монгуш истээн.

Энергетиктер кудумчунда психиатр эмнелгезиниң одалга черинге тывылган чаа төрүттүнген чашка хамаарыштыр оттурган херек амгы үеде судче чорударынга база белең. Төлүн сугга дүжүрүп өлүргөш, мөчүнү отче кири октапкан Х. Саида деп «ава» ол кем-херек дээш суд мурнунга база харысалганы чүктээр апаар. Кызыл хоорайның прокуратуразының истекчизи Н.В. Чармадов буруудаттырып турар кижиге хамаарыштыр психиатрлык экспертизаны эрттирерин чугула деп санап турар. Херек судче оон түңнелдери-биле кады кирер.

В. КРИВДИК.

ЫДЫК БАШКЫЛАР МООРЛАП КЕЛГЕН

Бо хүннерде Тыва Республикада Индияда Гьдмед деп тантра хүрээзинден Лопсаң Церин баштаан беш лама-башкы моорлап келген.

Оларның келген сорулгазы - Тывада катап тургустунуп, сайзырап эгелээн сарыг шажынның бут кырынга ам-даа быжыгып турарынга дузалажыры. Ыдыктыг башкылар боттарының ажил-херезин июнь 8-тен 15-ке чедир Кызыл хоорайда Иван Ярыгин аттыг спорт бажыңының залынга чорудар. Ында олар Ямандака Бурганның мандалазын тудуп эгелээн. Аңаа эртенгиниң 10 шакта мөргүл, дүштекиниң 11 шакта өөредиг-лекция, кежээ 18 шакта мөргүл, сарыг шажын дугайында кинолар көргүзөр. Июнь 12-де кежик-чол, чедиш-киннер кыйгырар «Лунгта - хей

аъттын аьды» деп езулал, июнь 13-те Ногаан Даригиниң йөрээли, июнь 14-те Ямандака Бурганга сагыл четтирер, июнь 15-те Ямандака Бурганның от-биле аштап-арыглаашкыны, мандаланы бузары, ыдык элезинни чонга үлээри тус-тус болуп эртер.

Бо чайын Индиядан ыдык башкыларның ийи удаа кээп турары - эрте-бурунгу тыва культуравыстың, ыдыктыг чаагай чаңчылдарывыстың катап эглип, тыва чонунуң национал хей-аьдының көдүрлүп эгелээниниң херечизи бооп турар.

Борис ОНДАР.

ОБЯ-дан

Тываны бойдус бодунуң байлаа-биле эки-ле шаңнаан. Ону үнелеп, камгалап билбевис кончуг. Республикага чылдың-на өрт үези кээрге, арга-арыгыларывыс, хову-шөлдери вис өрттенип эгелээр. Эрткен чылын база ындыг болган. Республика девискээринде хову, шөлдөр хөй, чайын изигде хову өрттери болуп, улуг айыылды тургузуп турар. Тывага часкы болгаш чайгы үелер өртке кончуг айыылдыг. Хову өрттеринге хөй мал-маган өлүп, малчыннарның турлаглары когаралга таварышкан.

Өрттү болдурбазының шалыпчы айынга өртчүлөр-биле кады яамыларның, ведомстволарның, бүдүрүлгелерниң, албан организацияларның удуртукчулары, чурттакчы чон идепкейлиг киришкен. Иштики херектер

органнарының ажилдакчылары аъттыг болгаш чадаг хыналдаларны чорудуп турган. Шалыпчы айның түннелин бүгү чаданың удуртукчуларының киржилгези-биле Чазак комиссиязының хуралыга сайгарып чугаалажыр.

Өрт колдуунда кижилерин буруузу-биле болуп турар. От-биле оваарымча чок болганындан улуг когаралга таваржып турар бис. Оон-биле демисел колдуунда арга-арыг албанының ажилдакчыларынга онаажып турар. Өрт-биле демисел - кончуг берге, аар ажил. Хамааты камгалалының тургузууглары болгаш кезектери, өртке удур күштерниң составы кезээде амыттынга айыылдыг ажил-биле холбашкан чоруурлар. Ындыг хемчеглерни чорударынга баш удур кончуг хынамчалыг белеткенир.

ДООЗУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙНГЕ!

Кызылдың №2 школазының 1969 чылдагы доозукчулары! Школа дооскандан бээр 35 чыл оювус июнь 12-де төрээн школавыска 14 шакта эгелээр. Дадывыры 1000 рубль. Харылзажыр телефоннары: 570-84, 330-35, 327-25.

«ЭХНАТОН» ЧАЛАП ТУР

Бистинь магазинивисте:

- оодурба—шоодайның өртээ 120 рубль;
- далган—шоодайның өртээ 460 рубль;
- чигир—шоодайның өртээ 840 рубль;
- чуурга он борбактың өртээ 15,50 рубль;
- макароннар (Алтайны) 13,90 рубль (кг).

Үнүш үстери болгаш кондитер кылыгылары элбек.

Бистинь адресивис: Кызыл хоорай, переулук Загородный 19а, (Хүрээ чоогунда) «Эхнатон» бааза, склад № 3.Телефону 5-38-40.

КҮШ ЧОК ДЕП САНААР

Шеңне Игорьевна Күжүгеттин адынга Тээли ортумак школазының 1997 чылда тывысканы № 2261646 аттестады читкенин барымдалааш, ону күш чок деп санаар.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистинь эргим, ынак аваыс, уругларын өндүр чаагай амыдыралга өстүрүп каан эргимивис Тамара Норбуевна ОНДАРНЫ сөөлгү орукче үдээринге материалдыг болгаш моральдыг дузаны чедирген ТР-ниң Чазак Даргазынга, Чазактың Канцеляриязының коллективинге, дөргүл-төрелдеривиске, эш-өөрүвүске улуу-биле четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.

Уругларындан.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, кедээ ажил-агый, улуттук килдистер—1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 9472. Чагыг 74.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркөмитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттырган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш еске-даа фактылары, дынадыгылары дээш авторлар боттары харылылар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.